

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 83
(19814)
2024 чылдың
октябрь 30
среда

Хүннүң үнери — 07.32
Ажары — 17.18
Хүн дурту — 0946

Садар өртээ
хостуг

12+

Чаарттынган Культура бажыңы

Материалды 9-ку арындан номчуур.

Чурукту интернет четкизинден хоолгалаан..

Тудуг объектилерин база катап эргий хынаан

Тываның Баштыңы Владислав Ховалыгның хыналдазынче Кызыл хоорайда база Кызыл кожууннун Каа-Хем суурда туттунуп турар улуг объектилер кирген...

\ 2-ги арында

Шиитпирлээрин оралдажып турар

Республикада диш эмчизинче кирип алыры — нарын айтырыгларның бирээзи. Ооң мурнунда диш эмчизиниң талонунга четтигер дээш, чурт-такчы чон эртенгиниң 5-6 шактан тура оочурлап турган...

\ 6-гы арында

315

муң дөрбелчин метр чуртталга
шөлүн 2024 чылда туткан.

Спортчу
объектилер

Чоокку 3 чылда Россияның регионнары, ооң иштинде Тыва база, "Күш-культураның болгаш массалыг спорттуң хөгжүлдери" федералдыг төлөвилел-биле спортчу объектилер тудар акша-хөреңгини алып. Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг Россияның Спорт яамызының деткимчези дээш четтиргенин илеретпишаан, бодунуң блогунда дыңнаткан.

"Кызылга спорт залын болгаш эштир бассейни тударын планнап турар бис. Чоокта чаа дорт дамчыдылга үезинде найысылалдың аңгы-аңгы микрорайоннарынга болгаш республиканың кожуннарынга спортчу шөлчүгештер тургузар дугайында кыйгырыг келген. Спорт талазы-биле инфраструктураны ыяп-ла калбартыр бис" – деп, В. Ховалыг бижээн.

Тыва федералдыг бюджеттен 530 сая рубльди алып. Ооң ачызында республикага сөөлгү үш чыл дургузунда модульдуг спорт залын, эштир бассейни болгаш "угаанныг" спортчу шөлчүгештерни тудар.

Модульдуг залдарның утказы база-ла спорт комплектери ышкаш болурда, ооң эки талалары дүрген туттунар, болгаш элээн камналгалыг болур дээрзин регионнуң Спорт яамызы демдеглээн. Ындыг объектилер кан-дыг-даа агаар-бойдуска тааржыр, кыжын-даа, чайын-даа ажилдап турар болур. Модульдуг спорт объектилер – зал болгаш бассейн кайызы-даа Кызыл хоорайның Полигонная кудумчузунга чаңгыс девискээрге турар.

"Угаанныг" спорт шөлчүгештериниң турар черлерин Тываның Баштыңының даалгазы-биле регионнуң Спорт яамызы республиканың чурттакчыларының күзедерин барымдаалап тургаш, шилиир.

/ Бистиң корр.

Тудуг объектилерин
база катап эргий хынаан

Тываның Баштыңы Владислав Ховалыгның хыналдазынче Кызыл хоорайда база Каа-Хем суурда туттунуп турар улуг объектилер кирген. Ол дээрже школалар, чаа тудуглар, спорт-культура төвү болгаш өске-даа объектилер-дир.

Владислав Ховалыгның бир дугаарында четкен кол ийи социал объектилер – Каа-Хем суурда база Кызылда школалар болган. 14 дугаар школа турган черде, «Мөңгүн» микрорайонунда, объектинин девискээринде чаагайжыдылга, кол оран-савада шеверлел ажилдары чоруп турар. Каа-Хем суурнуң школазында база-ла ол ажилдар кидин түлүк. «Амгы үениң өөредилге албан черлеринин инфраструктурасы көңүс ылгалдыг. Элээн каш спортчу шөлдерлиг, ногаан зоналарлыг» – деп, Тываның Баштыңы бодунуң блогунда бижээн.

Регионнуң удуртукчузу «Спутник» микрорайонунда тудуп турар чуртталга комплекстеринин бирээзинде 9 каът бажың тудуунга четкен. Ооң даалгазы езугаар девискээринин планын тодарадыр ажилды кылып турар. Тудуг ажилдарында аныктар идепкейлиг киржип турарын баштың демдеглээн. «Аныктарывыс төрөөн хоорайының эде чаартылгазынга сонугалдыг болуп, ажилдарда хаара туттунганы эки-дир» – деп, В. Ховалыг демдеглээн.

Тываның Баштыңы Тиелелгениң 75 чыл ою кудумчуну, Полигоннаядан Бай-Хаакская белдиринге чедир, оон улаштыр Кызылдың президентинин кадет училищезинге чедир орукту калбартыр дугайында планын дыңнаткан. Регионалдыг Орук-транспорт яамызынга чогуур даалганы ол берген. 2026 чылда ажилдар ачаа эгелээр. Бөгүндө ол

кудумчуда «Роснефть» компания автозаправка станциязын тудуп турар. Демир-бетон кылыглардан өртке удур камгалалдарны, арыглал тудуунуң тавааның плиталарын база кывар-чаар материалдарга савалар салыр ажилдарны дооскан. Ол-ла компания шакла ындыг станцияны Калинин

кудумчузунда, хоорайдан Шагаан-Арыг уунче үнер черде, тудуп эгелээн. Келир чылдың мартта чаа заправклар ажит-тынар.

Тываның Баштыңы ол объектилерде ажилдарны хынап чорааш, регионда чуртталга тудуунуң чорудуун тудугжулар-биле чугаалашкан. База ол ышкаш республикага чигелделиг ипотека программанын узадыр арга-хевирлерни тодарадырының талазы-биле ажилдарны федералдыг яамылар-биле кады чорудары уламчылавышаан деп дыңнаткан. Тываның Тудуг яамызының медээзи-биле алырга, 2024 чылдың тос айларында 315 муң ажыг дөрбелчин метр чуртталга шөлүн туткан азы план 225 хуу күүсеттинген.

Тудуг сезонунуң кончук шалыпкын үезинин төнчүзүнге чедир эвээш үе артканын барымдаалааш, харыысалгалыг черлерден ажилчынар санын база ажилдарның чорудуун онза хайгааралга алырын хыналданың төнчүзүнде Тываның Баштыңы негээн.

/ ТР-ниң Чазаның парлалга албаны.
Чигис СААНЫҢ тырт-тырган чуруктары.

Социал объектилериниң чаартылгазы уламчылавышаан

Республикада социал объектилериниң капитал септелгези адакталып турар. Ындыг болзажок, кидин түлүк ажилдап турар черлер база бар. Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг күүсекчи эрге-чагырга органнарының база кожун чагыргаларының даргаларына объектилерде ажилдап турар тудуг организацияларын хүннүң-не хынаарын хүлээндирген.

Регион удуртукчузунуң медээзинден алырга, кадык камгалал объектилерин колдуунда белең Мөңгүн-Тайганың төп кожун эмнелгези шуут белең, Каа-Хем суурда поликлиникада, Тес-Хем кожунда Хөл-Өөжү суурда ФАП-та ажилдар 75 хуу четкен. Офтальмология, эндокринология база оториноларингология салбырларының база «Тыва Республиканың кадык камгалал албан черлеринин административтиг ажил-агы хандырылганының талазы-биле албан черинин» административтиг оран-савазының чылыг чет-

килерин тудуп турар. Оларның амдыызында белеңи 65 хуу, объектилерни бо чылдың декабрь 31-де дужаар.

Ийи культура албан черлеринде капитал септелгелер доозулгалак. Самагалдайда база Сарыг-Септе уругларның уран чүүл школаларын эде тудуп турар болза, Мөңгүн-Тайганың ши театрында ажилдар ам-даа чоруп турар.

Найысылалда эң улуг тудуг объектилеринин бирээзи – 4 дугаар школада ажилдар 90 хуу кылдыган. Тудуг бригадалары төнчү ажилдарже кирген, девискээрин чаагайжыдып, брусчатканы чадып

турар. Оон өске өөредилге чери – Тываның тудуг техникумунуң баазында мурнады белеткээр төпте септелге ажилдары 76 хуу күүсеттинген.

Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг күүсекчи эрге-чагырганың чогуур федералдыг органнары-биле электроннуг бюджеттин шупту саң-хөө дугуржулгаларын чыл төнчүзүнге чедир чарарын яамылар болгаш чагыргалар даргаларынга сагындырган.

/ А. МОНГУШ.

| «ТЫВАХАРЫЛЗААИНФОРМУ» 80 ЧЫЛ ОЮ |

Республика-биле эгин кожа хөгжүлделиг

Октябрь 29-та Виктор Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театрынга «Тывахарылзааинформ» АН-ниң тургустунганындан бээр 80 чыл оюн демдеглээн байырлыг хурал болган.

Аңаа ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчызы Олег Лукин, ТР-ниң Дээди Хуралының депутаты Белекмаа Мунге, ТР-ниң чурагайлыг хөгжүлде сайыды Идегел Моңгуш база бүгү республиканың харылзаа шугумунуң ажылдакчылары болгаш оларның чоок кижилери Национал театрың көрүкчүлөр залын долдур олурупкан.

Национал театрың фойезин харылзаа чериниң баннерлери болгаш делгелгези-биле каастаан.

Алексей Куулар, Артыш Ламажап, Орлан Ооржак, Аяна Сарыглар, Эрес Сан-оол база харылзаа чериниң аңгы-аңгы адырларында ажылдап чоруур өске-даа ажылдакчыларга ТР-ниң Баштыңының өөрүп четтиришкин бижиктерин Чазак Даргазының оралакчызы Олег Лукин тывыскан. Каа-Хем кожуунуң харылзаа чериниң ажылдакчылары Надежда Кузьмина биле Георгий Спирин олар ТР-ниң Баштыңының Хүндүлел бижиинге төлептиг болганнар.

Тыва Арат Республиканың Совет Эвилелинге эки тура-биле каттышкандан бээр 80 чыл оюнга тураскааткан юбилейлиг медальдарны харылзааның хоочуну Дмитрий Донгакка база Мөңгүн-оол Кууларга тывыскан.

ТР-ниң Дээди Хуралының

болгаш Чурагайлыг хөгжүлде яамызының өөрүп четтиришкин база хүндүлел бижиктерин харылзаа чериниң шылгараңгай ажылдакчылары алган.

Шаңналдар соонда «Тывахарылзааинформ» АН-ниң чиңгине директору Сылдыс Хертек байыр чедирип сөс алган.

«80 чыл бурунгаар, октябрь 29-та областың харылзаа чери тургустунган. Бо хүнге чедир харылзаа шугумунуң ажылы хүнден хүнге сайзырап, чаа-чаа чүүлдер немежип орат. Харылзаа чери республика-биле эгин-кожа хөгжүп чоруп орат. Бо хүннерде харылзаа шугумун ажыглавайн турар хамааты кайда-даа чок. Коллективтиң 40 хуузу талантылыг аныктардан тургустунганы биске улуг чоргаарал. Кады ажылдап чоруур коллективимге ам-даа бурунгаар хөгжүлдени, чедишкиннерни күзедим. Байырлалда чыгып келген харылзаачылар шупту аңгы-аңгы үелерде ажылдап чораан силер. Харылзаа шугумунуң хөгжүлдезинде силерниң үлүг-хууңар улуг. Эрткен үевис дээш ук адырның таваан салган хоочуннарывыска өөрүп четтиргенивисти илередир-дир бис» — деп, Сылдыс Хертек чугаалаан.

/ Айдың ОНДАР.
Буян ООРЖАКТЫҢ тырт-тырган чуруу.

| ХООЙЛУЖУДУЛГА |

Чер участогун халаска чөпшээреп бээри

Күрүнениң болгаш муниципалитеттерниң чер фондузундан черни халас үндезинге хамаатыларга тускайлап бээриниң негелделери Россия Федерациязының Хоойлужудулгазының 39.5 чүүлүнде көрдүнген. РФ-тиң хоойлужудулгазынга үндезилеп, губерниялар, областар болгаш республикалар муниципалитеттерниң чер фондузундан черни халас үндезинге хамаатыларга тускайлап бээр хоойлужудулганы ажылдап кылып, хүлээп ап болурлар.

Тываның Баштыңынга көдээниң чурттакчыларының кириген саналдарын сайгарып көргөн түңнелинде, Владислав Ховалыгның инициативазы-биле Тыва Республиканың «Чер дугайында» хоойлузунче өскерилгелерни кириер талазы-биле хоойлужудулга ажылы эгелээн. Чурттакчы чонунуң ниити саны 10

муңдан эвээш чурттакчылыг черлерге чер участоктарын хамаатыларга халас чөпшээрер берип болурун чөпшээрээр дугайында Тыва Республиканың «Чер дугайында» хоойлузунга кириер өскерилгелерни ажылдап кылып, ТР-ниң Дээди Хуралынга (парламентизинге) хүлээп алып ажыл чоруп турар.

Амгы үеде күштүг болуп турар ТР-ниң «Чер дугайында» хоойлузу эзугаар чер участоктарын Тыва Республиканың чурттакчы бүрүзүнге халаска чөпшээрер бербес, көдээге ажылдаары-биле керээ эзугаар келген башкылар, эмчилер дээн ышкаш специалистерге берип турар.

Тыва Республиканың «Чер дугайында» хоойлузунче өскерилгелерни кириер талазы-биле хоойлужудулга амгы үеде Тыва Республиканың Дээди Хуралының деңнелинде. ТР-ниң «Чер дугайында» хоойлу-

зунче өскерилгелерни кириер талазы-биле хоойлужудулга төлөвилелин тыва парламентиниң дөрткү чыыжының бирги сессиязының октябрь 23-те эрткен ээлчеглиг үшкү хуралында депутаттар хүлээп алган. Хоойлуга кириер өскерилгелерниң кол ниити утказы — көдээге суурларга чуртталга бажыңнары тудары-биле чер участоктарын хамаатыларга халаска чөпшээрер бээри. ТР-ниң «Чер дугайында» хоойлузунче өскерилгелерни кириериниң алыс сорулгазы — көдээниң чурттакчыларының санын көвүдедири, чурттакчылыг черлерниң социал-экономика тиг болгаш культурлуг хөгжүлдезин улам шапкынчыдары.

Тывада чүгле Кызыл хоорайда болгаш ооң чоок-кавызында девискээрлерде чер участоктарының өртээ улгадып турар эвес, а көдээ суурларда чер участоктары-

ның өртээ сөөлгү үеде оранчок өскөн. Ындыг байдал чер участоктарын чүгле садып алырында эвес, а тус чер эрге-чагырга органнарындан чөпшээрерди алырында мөлчүкчү хөөннерни тывылдырып турар. Ындыг чүүлдү көдээге суурларга чуртталга бажыңнары тудары-биле чер участоктарын хамаатыларга халаска чөпшээрер бээри чавырылдырар ужурлуг.

ТР-ниң «Чер дугайында» хоойлузунче өскерилгелерни кириериниң хоойлу төлөвилелинде республиканың чурттакчыларының чамдык категорияларына чуртталга бажыңнары тударында чер участоктарын тускайлап бээри көрдүнгөн. Чурттакчы чону хөй, хууда чуртталга бажыңнарының тудуу көвүдээн Кызыл хоорайга болгаш хоорай чергелиг Каа-Хем суурга хамаатыларга чер участоктарын тускайлап бээриниң негелделерин кызыгаарлаан.

Көдээ суурларга чуртталга бажыңнары тудары-биле чер участоктарын хамаатыларга халаска чөпшээрер бээри тускай негелделерлиг. Тыва Республикада чурттап турарын бүрүткеткен хамааты көдээге чурттакчылыг черлерге чер участоктарын чаңгыс удаа халаска ап болур, ол черге чуртталга бажыңын 3 чыл дургузунда тудуп дооскаш, ону шимчевес өнчүзү кылдыр бүрүткедир ужурлуг кылдыр ТР-ниң «Чер дугайында» хоойлузунче кириер өскерилгелерге көрдүнгөн турган болза, Тываның Баштыңы Владислав Ховалыгның шыңгыы саналы-биле, ол хуусааны 5 чылга чедир Тываның Дээди Хуралының дөрткү чыыжының

бирги сессиязының октябрь 23-те эрткен ээлчеглиг үшкү хуралының шийтпири-биле депутаттар узаткан. Чүге дээр-ге амыдырал-чуртталгада янзы-бүрү чылдагааннарның уржуунда черни халаска алган хамаатылар 3 чыл кыска хуусаа дургузунда бажың-балгатты тудуп ап четтикпейн барып болур. Хамааты 5 чыл дургузунда ол негелдени чөптүг чылдагааннар чокка күүседип шыдавас болза, ооң халаска алганы чер участогун ажыглаар эргезин ол хоойлу-дүрүм эзугаар чидирер, чер участогун хураап алып.

10 муңдан хөй чурттакчылыг суурларда доктаамал чурттап, чурттап турар чериниң социал-экономика тиг хөгжүлдезинге көскү күш-ажылчы үлүүн кирип, тус черге ажы-төлү ажылдап, чурттап арттарын деткип чоруур хамаатыларга база чер участогун халаска чаңгыс катап тускайлап бээри ТР-ниң «Чер дугайында» хоойлузунче кириер өскерилгелерде көрдүнгөн. Ындыг хамааты чурттап турар суурунга база бир чер участогун халаска алып эргелиг апаар.

Халас чер участогу деп билишкин — ону төлөвир чок чөпшээрер бээри-дир. Чер участоктарын Тывада чурттап турар хамаатыларга халаска чөпшээрер бээри көрдүнгөн ТР-ниң «Чер дугайында» хоойлузунче кириер өскерилгелер көдээниң социал-экономика тиг хөгжүлдезинге көскү салдарлыг болур ужурлуг.

/ Ш.ЛОПСАН белеткээн.
Чурукту интернет четки-зинден хоолгалаан.

Делегей дылдарын ты-
вылган угун барымдаа-
лап өг-бүлелерге чарып
турар. Дылдарның шак
ындыг ук-уксаазының
аайы-биле (генеалогтук)
бөлүктээшкиниң ёзугаар
тыва дыл түрк дылдарның
бөлүүнге хамааржыр. Н.А.
Баскаковтук бөлүктээшки-
ни-биле алырга, тыва дыл
түрк дылдарның чөөн хунн
адырының уйгур-тукую
бөлүүнде кирип турар. Ук
бөлүккө бурунгу дылдар
кылдыр санаттынар ор-
хон-енисейниң бижимел-
дери болгаш амгы тыва
база карагас (тофа) дыл-
дарны хамаарыштырган.

Түрк дылдарның амгы
бөлүктээшкини-биле
алырга, тыва дыл саян
(тоба) бөлүккө хамааржыр,
бодунуң ээлчээнде ол ийи
аңгы бөлүктүг: а) тыва,
көк-мончак, цэнгэл; б) чөөн
тыва, ооң иштинде тожу, уй-
гур-урянахай, тофа дыл.

Делегейде дылдарның
типологтук (морфологтук азы
грамматиктиг тургузуунуң
аайы-биле) бөлүктээшкини
ёзугаар тыва дыл агглютина-
тивтиг дылдарның бөлүүн-
че кирип турар.

Девискээр талазы-биле
тыва дыл саха (якут), дол-
ган, шор, хакас, тофа, алтай
дылдар-биле кады Сибирийн
түрк дылдарына хамааржып
турар.

Тыва дылды, ооң диалек-
тилерин болгаш аялгаларын,

Тыва дыл дугайында

**ДЕЛЕГЕЙДЕ БӨГҮНГҮ ХҮНДЕ АҢГЫ-АҢГЫ САНААШКЫННАР-БИЛЕ АЛЫРГА,
5000–6000 ХИРЕ ЯНЗЫ-БУРУ ДЫЛДАР БАР.**

амгы тыва литературлуг
дылдың айтырыгларын,
дылдың төөгүзүнүң айтырыг-
ларын шинчилеп келгениниң
түннелинде, профессор, тыва
дыл эртемдени Ш.Ч. Сат тыва
дыл төрөл аймак-сөөктерниң
дылындан аңгы бот-тускай-
лаң дыл кылдыр X–XV чүс
чылдарда хевирлеттинип
келген деп санаан.

Тыва дыл – Тыва Респу-

бликаның девискээринге
орус дыл-биле деңге күрүне
дылы дээрзин Тыва Респу-
бликаның Үндезин хоойлузу-
нуң 33 чүүлүнде айыткан (1993 ч.)

Россия Федерациязының
2010 чылда чизези-биле
алырга, тыва дылда 232 000
ажыг кижиге чугааланып турар.
210 хирези Россия девискээ-
ринде база Тыва Респу-
бликада, Моолда – 5000 ажыг,

Кыдатта – 2000-дан эвээш
санныг.

Тыва дыл хуну

2016 чылдың январь
18-те Тыва Республиканың
Чазааның Чарлыын ёзугаар
ноябрь 1-ниң хунун Тыва
дыл хуну кылдыр чарлап,
доктааткан. Бо болушкун
тыва чоннуң культура болгаш
сагыш-сеткил өнчүзү, ооң
байлаа болур тыва дылды

камгалап-кадагалаар, детки-
ир база сайзырадыр сорул-
га-биле доктааттырган.

Тыва дыл хунун тургузар
дугайында эгелекчи саналды
Тываның улустуң чогаалчызы
Александр Даржай саналдап
кирген.

Ол бодунуң XX чүс чылдың
1989 чылда парлаттырган
«Өнчү» деп шүлүк-чугаазында:

«Тыва дылың,
Тыва чонун,
Тыва чериң –
Ожуунуң үш ыдык дажы
ол-дур, оглум.

Тыва чериң,
Тыва чонун,
Тыва дылың –
Тынгарыкчы аржааннарың
ол-дур, оглум.

Тыва чон – чоорганың,
Тыва дыл – кызыл тының,
Тыва чер – төрөөн чуртуң –
олар үш сагызының,
тейлеп чоруур бурганнарың
болур эвеспе, оглум.

Бо ыдыктыг эртинени
сеңгээ өнчү кылдыр арт-
тырдывыс. Ажы-төлүңге
хайыралыг бо үш эртинени
камныг, хумагалыг, арыг-чаа-
гайы-биле өргүп дамчыдар
сен...» – деп келир салгалдар-
га чагыын берген.

Ынчангаш улуг чогаалчы-
ның бо мөңгө чагыы Тыва дыл
хунун байырлап эрттиреринге
ужук болган.

/ **Клара ДОРЖУ,**
филология эртемнериниң
кандидады.

Сөстөр делегейинче аян-чорук

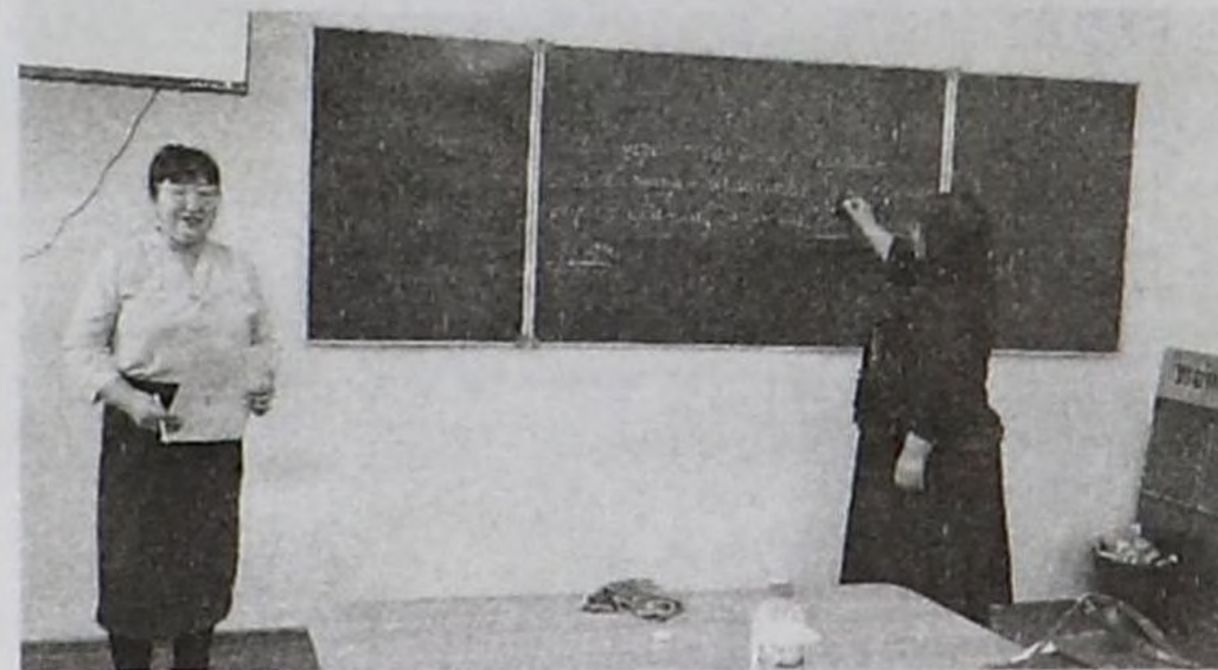
Тыва дыл хунун уткуштур
Республиканың медици-
на колледжизинге тыва
дыл кичээли болган.

Келир үениң эмчилеринге
тыва дылдың төөгүзү
болгаш делегейде
өске дылдардан тыва дыл-
дың онзагай талаларынче
кичээлгени салып, «Сөстөр
делегейинче аян-чорук»
деп илеткелди филология
эртемнериниң кандидады,
Национал школа хөгжүдөр
институттун директору Елена

Куулар кылган.

Кижиниң мага-боду, ооң
кезектеринге хамаарышкан
сөстөрни Институттун тыва
филология лабораториязы-
ның биче эртем ажылдакчы-
зы Чочагай Хомушку тыва
улустуң аас чогаалы-биле
холбап тайылбырлаан.
Ужуражылга солун, хөглүг
байдалга эрткен.

/ **Чурукту болгаш медээни**
Национал школа хөгжүдөр
институттан алган.

Өөредилге курстары

Тыва дыл хунунуң бүдүүзүн-
де октябрь 28–30 хунне-
ринде Национал школа
хөгжүдөр институт респу-
бликаның тыва дыл, чо-
гаал башкыларына 2025
чылдың тыва дылда кол
күрүне шылгалдазынга
хамаарыштыр өөредилге
курстарын эрттирип турар.

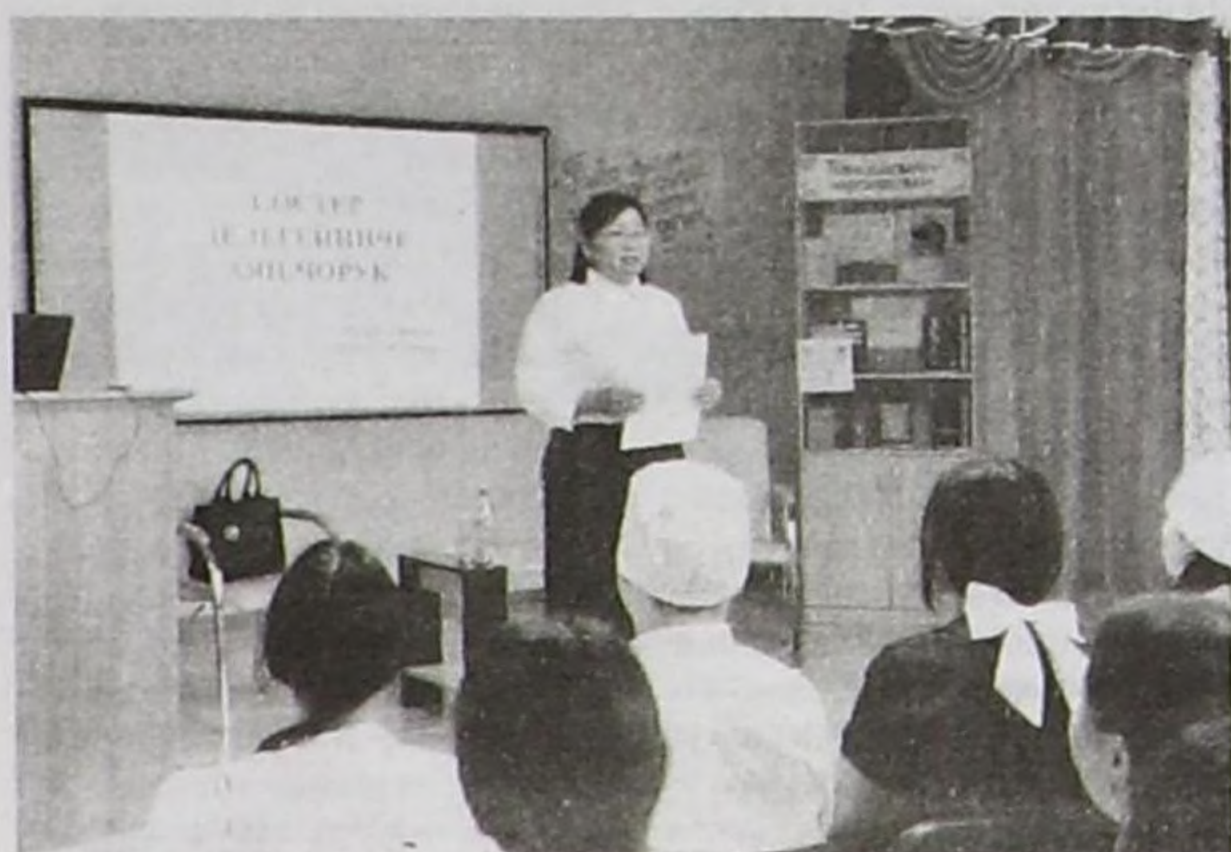
Өөредилгениң күрү-
не стандарттарынга
дүүштүр шылгалда бо
чылгы өскерлишкиннерни,
чаартылгаларны таныштыр-
бышаан, эрткен чылгы шыл-
галданың түннелдери-биле
доозукчуларның кол-кол
частырыгларына доктаап,
лекциялар болгаш практик-
тиг ажылдарны институттун
методистери, эртем ажил-

дакчылары болгаш школалар-
да ажылдап чоруур арга-дур-
жулгалыг башкылар эрттирип
турар. Тывызыксыг, нарын
тыва дылывыстың сайгарыл-

галарлыг практиктиг кезекте-
ри солун болгаш чымыштыг,
үре-түннелдиг эртип турарын
курстарның киржикчилери
демдеглеп, чапсарларда
изиг-изиг маргыжып, хөөре-
жи, каттыржып, арга-дур-
жулгазын солчуп турарлар.

Тыва дыл башкылары чаа
билиглер, солукшан бедик
дуржулга-биле ажы-төлдү
бедик көдүрлүүшкүннүг
өөредип, кол күрүне шыл-
галдазынга ыяк белеткээри
чугаажок.

/ **Надежда КУУЛАР,**
Национал школа хөгжүдөр
институттун тыва дыл лабо-
раториязының
эргелекчизи.
Авторнуң тырттырган
чуруктары.

| КУШ-АЖЫЛДЫҢ МААДЫРЛАРЫ |

Тываларның аразындан баштайгы маадыр

Тыва Республика Көдээ ажыл-агый яамызының бажыңыга Социалистиг Күш-ажылдың Маадырларының хүндүлел самбыразын ажыткан. Ол самбырага Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры атка төлөпиг болган бистиң чаңгыс чер чурт-тугларыыстың чуруктарын аскан, оларның күш-ажылчы намдарын кысказы-биле бижээн. Төөгүлүг хүндүлел самбыразы күш-ажылдың кижилеринге хүндүлелдин демдээ, амгы болгаш келир үеде салгалдарга үлегер-чижек болуру чугаажок.

Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры атты тываларның аразындан эң-не баштай Бии-Хем кожуунуң Хадың суурдан тараажы Барынмаа Маадыга (солуннар, номнарның чамдыызында ооң адын бижээни – Парынма Маады) 1949 чылда тывыскан.

Барынмаа Маады ада-иезиниң дың чаңгыс азыранды огу. Хадыңга чурттап чораан хөй ажы-төлдүг хан төрөлдөринден оглун олар азырап алганнар. Азыраан ада-иези чаңгыс оглунга дыка ынак болгаш, ону кончуг эрге-чассыг, эрес-кежээ оол кылдыр кижизидип өстүрүп кааннар. Оглу ынчаар өскенинге ачазы Ананды Маады аажок өөрүп чораан. Хадың эге школазын дооскаш, Барынмаа ада-иезиниң чанынга артып кааш, мал-маганын кадарып, дузалажып турган.

Хадыңга тургустунган колхозка эвээш эвес аныяк оолдар, уруглар ажылдап, чолаачы, тракторист дээш өске-даа мергежилдерге өөренип ап турар боорга, 16 харлапкан оглун чон аразынча ада-ие-

зи кирип, колхозка барып ажылдаары-биле чорудупкан. 1942 чылда Барынмаа Маады "Хадың" колхозтуң бүрүн эргелиг кежигүнү апарып, кыжын мал-маган фермазынга, чайын сиген кезилдезинге, күзүн дүжүт ажаалдазынга кызымаккай ажылдап турган. Дүжүт ажаалдазының үезинде машина-техника сонургап, үрелген машиналар, тракторлар, комбайннар септээн механизаторларга бо-ла дузалажы бээр боорга, бөдүүн септелге кылырын олар айтып бээр апарганнар. Ону эскерип кааш, техникага сонургалдыг оолду Бии-Хем кожуунуң төвү машина-тракторлар мастерскаясында трактористерниң курузунче өөредип чорударын механизаторлар "Хадың" колхозтуң удуртукчуларына саналдааннар. 1944–1945 чылдарда Барынмаа Маады кончуг кызымак өөрөнгөш, чүгле трактористке эвес, а комбайнерга өөренип, шылгалдаларны кончуг эки дужаагаш, тракторист-комбайнер шынзылгалыг чедип келгеш, колхозтуң механизаторларын шуут кайгаткан. Бир чыл механизаторлап ажылдааш, 1946 чылда "Хадың" колхозтуң мурнакчы аныяк механизаторларының одуруунче кирген.

Барынмаа Маадының комсомолчу "Бедик дүжүт звенозунга" Даштыг-Ужук деп черге 30 га кур черни тускайлап берген. Чүс-чүс чылдар дургузунда хөзүнү шириктелип калган кур черни андазынныг трактор-биле чардылары дыка берге болган. 1946 чылда ол черни чайны өттүр чардырып,

хараганнар болгаш ыяштардан аштап, хоюдур илииртеп, күске чедир 1947 чылдың часкы хову ажылдарына белеткеп алганнар. Звенонун удуртукчузу Барынмаа Маады кымдан артык шудургу ажылдап, эш-өөрүнге, бодунуң комсомолчу үлегер-чижээн көргүскен. Аныяктарның ажылы хилис барбаан, чаагай хөзүннүг тыва кур чер бедик дүжүдү-биле оларны шаңнаан – 1947 чылдың күзүн 1 гадан-на 28 центнер дүжүттү берген. Тараажы аныяктар ажылынга кажарап, 1948 чылдың часкы хову ажылдарына 1947 чылдың күзүн дыка шыңгыы белеткенгеннер. Ажаап алган тараазын хол-биле чөлбип, келир чазын чажар эки шынарлыг үрезинни тускайлап алганнар. Даштыг-Ужукта шөлүнүң күскү аңдарылгазын болгаш илииртээшкинин Барынмаа Маады чоруткан. Кур черде тараа шөлү бок сигенерден, хараганнар болгаш ыяштар артынчызындан ынчаар арыглаттынган. Ие чер улам дүжүткүр апарып, 1948 чылдың күзүн 1 гадан-на 30,5 центнер кызыл-тасты берген. Барынмаа Маады эш-өөрү-биле "Бедик дүжүт звенозу" деп атты бадыткаан.

1948 чылда бедик дүжүттү ажаап өстүргени дээш "Бедик дүжүт звенозунуң" удуртукчузунга, 1949 чылда ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң чарлыгы-биле Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры атты, Совет Эвилелиниң эң дээди күрүне шаңналы Ленин ордени болгаш "Кадыр биле Мaska" алдын медальды тывыскан. Комсомолчу "Бедик дүжүт

Аныяктарның
ажылы хилис

барбаан, чаагай хөзүн-
нүг тыва кур чер бедик
дүжүдү-биле оларны
шаңнаан – 1947 чыл-
дың күзүн 1 гадан-на 28
центнер дүжүттү бер-
ген. Тараажы аныяктар
ажылынга кажарап,
1948 чылдың часкы хову
ажылдарына 1947 чыл-
дың күзүн дыка шыңгыы
белеткенгеннер.

звенонунуң" кежигүннерин-
ге совет күрүнениң бедик
шаңналдарын тывыскан.
Чижээлээрге, Евдокия Өнер
Күш-ажылдың Кызыл тук
ордени-биле шаңнаткан.

Социалистиг Күш-ажыл-
дың Маадыры Барынмаа
Анандиевич Маадының адын
ооң төрөөн чурту Хадыңда
мөңгөжиткен. Хадың суурнуң
төп кудумчузун маадыр-
ның ады-биле адаан, ооң
өг-бүлөзиниң чурттап турган
бажыңында Турскаал сам-
быраны аскан.

Барынмаа Анандиевич
Маады тываларның аразын-
дан Социалистиг Күш-ажыл-
дың Маадыры ат-биле эң-не
баштай шаңнаткан тыва кижиге
болуп төөгүгө артып калган.
Күш-ажылдың маадырла-
рынга алдар болгаш хүндүт-
кел!

/ Ш. МОҢГУШ.
Чурукту интернеттен
хоолгалаан.

Спорт – тиилелгелерже орук

Россияның "Билиг" ниитилели биле РФ-тиң Спорт яамызының "Билиг. Спорт" төлөвилели Россияның хамаатыларының төрөөн чуртунуң спортунуң төөгүзүн, чедишкиннерин билип алырынга, аныяктарны спортка хандыкшыырынга, бедик спортчу тиилелгелерни чедип алырынга дузалаар ужурулг.

Россияның "Билиг" ниитилелиниң лектору, Тыва Республиканың алдарлыг тренери, Россияның олимпийжи комитетиниң кежигүнү Кудес Зайцев Тываның информастыг технологиялар техникумунга, Тыва Республиканың олимпийжи

курлавырлар училищезинге болгаш өске-даа өөредилге черлеринге лекцияларны номчуп, Россияның "Билиг" ниитилели биле РФ-тиң Спорт яамызының "Билиг. Спорт" төлөвилелиниң Тыва Республикага стартты берген. Спортчу режимни сагыыры чалгаа чорукту ажып эртеринге дузалаар болгаш спорт чоорту аныяк оолдар, уругларның амыдырал-чуртталгазының чарылбас кезии апарын, спорт кижини

быжыг мага-боттук, бедик тура-соруктуг болдуруп, бедик спортчу тиилелгелерге чедирерин Кудес Зайцев бодунуң спортчу арга-дуржулгазынга барымдаалап, студентилерге чугаалап берген.

Кудес Зайцев амгы үеде спорттуң адаптивтиг хевирлеринге тренерлеп ажылдап турар. Ооң өөреникчилери Дженни Чамыян, Чаяана Ооржак хуреш спортунуң дзюдо хевиринге Сурдлимпий оюннарының каш удаа тиилекчилери.

Россияның "Билиг" ниитилели биле РФ-тиң Спорт яамызының "Билиг. Спорт" төлөвилели Россияның бүгү регионнарында боттанып турар.

/ Бистиң корр.
Чуруктарны интернет
четкизинден хоолгалаан.

Шиитпирлээрин оралдажып турар

Республикада диш эмчизинче кирип алыры нарын айтырыгларның бирээзи. Ооң мурнунда диш эмчизиниң талонунга четтигер дээш, чурттакчы чон эртенгиниң 5–6 шактан тура оочурлап турган. Кайы-даа адырда үениң сайзыралы көскү апарганын билир бис. Кадык камгала-лында база чаартылгалар хөй. Оларның бирээзи эмчизиниң хүлээп алышының күүрүне ачы-дуза порталының дузазы-биле бижидип алыр апарган. Ооң уткасын билип алырга, дириг оочурга деңнээрге, канчап-даа эптиг. Ынчалза-даа чаартылгалар тыптып келгеш, дораан-на эки кылдыр ажылдай бербес. Аңаа чаңчыгар, чедер-четпес талаларын немей ажылдап кылыр апаар.

да, бижидип ап болур. Ол эмнелгеже келбейн, ырактан бижидип ап болур органы тургузуп турар. Ийде, диш эмнелгезинде турар терминалдан база бижидер арга бар. Үште, чаңгыс аай колл-төп таварыштыр 3-09-05 деп телефон дугаарыңче долгап-каш, манаашкын журналыңче бижидип алыр. Колл-төп хүннүң-не эртенгиниң 9.00 шактан хүндүскүнүң 16.00 шакка чедир ажылдап турар. Бо таварылгада 2–3 неделя дургузунда манаар апаар. Чамдыкта оон-даа үр апаар. Бо арга план ёзугаар эмнээш-кин алыр кижилерге эптиг. Кажан манаашкын журналыңче бижидип алган соонда, оочуру келирге, поликлиниказының ажылдакчылары аарыг кижиге долгап-каш, кажан келирин дыңнадыр. Бир эвес 3 катап долгаарга, аарыг кижиге харыылаваз болза, оочурдан үндүр бижиптер. Бо журналче неделя дургузунда барык 200 кижиге бижидип турар. Дөрте, кадык кызыгаарлыг болгаш тускай шериг операциязының киржикчилеринге регистратура таварыштыр диш эмчизинче бижидер аңгы оочур бар.

Беште, диш күштүг аарып турар таварылгада, дүрген дуза чедирер кабинет база ажылдап турар. Аңаа баарга, аарышкызын чидирип, турарын туруп, эмнээш-кин чорудар. Ыжык диштиг келген кижини ол-ла дораан көргөш, хирургче чорудуп, чогуур дузаны кадып турар.

Күүрүне ачы-дуза порталын таварыштыр диш эмчизинче бижидип алыр дээрге, чогуур эмнелге албан черлериниң аразында стоматология поликлиниказының көзүл-бейн турары хөй-ле улуска айтырыгны тургузуп турар. Ооң чылдагааны аңгы-аңгы дээрзин диш эмнелгезиниң эмнээш-кин-профилактиктиг салбырының эргелекчизи Чойгана Ооржак тайылбырлаан:

“Хүннүң-не эртенгиниң 8.00 шакта эмчиге бижидилге ажиттынып турар. Диш эмчизинче бижидер улус хөй болганы-биле хостуг шактар 5–10 минута дургузунда дораан дола бээр. Бижидип четтигипкеш, джигин эмнедип, эмчи дузазын ап турар улус бар. Оон аңгыда, кирип бижидилгези Кызыл хоорайда эвес, хоорайның поликлиникаларының бирээзинде быжыглангып албаан болза, диш эмнелгелери порталга көзүлбес”.

Республиканың диш эмнелгелерин төпчүдөр ажыл база чоруп турар. Ооң түңнелинде кожууннарда чурттакчы чон диш эмчизинче күүрүне ачы-дуза порталын таварыштыр бижидип алыр аргалыг апаар. Ук ажыл барык дооступ турарын Чойгана Ооржак демдеглээн: “Ооң мурнунда хөй-ле пациентилер кожууннарда кээп турган. Амгы үеде кожуун бүрүзүнде диш эмчилери бар. Диш эмне-

дир дээш, Кызылче келири албан эвес, кожуунга эмнедип алыр аргалыг апарган. Төпчүдүлге ажылы доостурга, кожууннарда портал таварыштыр диш эмчизинче бижидип алыр арга тургустунар. Ол пациентилерге кончуг ажыктыг болгаш эптиг болур. Кожууннарда чурттакчы чон амдызында колл-төп таварыштыр диш эмчизинче бижидип алыр аргалыг”.

Гигиенист эмчиге кирип алыры база ажыктыг дээрзин эмнээш-кин-профилактиктиг салбырының эргелекчизи тайылбырлаан: “Дишти эмнедир мурнунда гигиениске аштадып алырга, эмнээш-кин шынарлыг болур. Ол диш аарыгларын болдурбазының база бир аргазы. Ынаар база күүрүне ачы-дуза порталын таварыштыр бижидип алыр”.

Диш эмнелгезиниң улуг улус хүлээр салбырында хүнде 40 хире хостуг шак ажиттынып турар. Ынчалза-даа ол бичии када-ла дола бээр.

Чүгле улуг улуска эвес,

бичии уругларга база диш эмчизинче кирер таарымчалыг байдалдарны тургузуп турар. Чижээ, бо чылын кадеттер корпусунда болгаш Кызылдың 19 дугаар школазында диш эмчизиниң кабинеттерин немей ажиткан. Ол ышкаш уруглар кайы-даа школаның диш эмчизинче кирип ап болурун уругларның диш эмнелгезиниң кол эмчизиниң оралакчызы Ая Канкова дыңнаткан: “Школада диш эмчизи чок болза, кайы школада диш эмчизи бар, аңаа кирип ап болур. Чүгле бодунуң өөренип турар школазының фельдшеринден шынзылга ап алыры чугула. Фельдшер кайы школада диш эмчизи барын, каяа эмнедип болурун тайылбырлааш, чогуур шынзылганы бээр”.

Диш аарыгларының нептереңгей болуп турары-биле диш эмчизинче бижидер айтырыг чидиг болуп артпышаан.

/ Чыжыргана СААЯ.

Туберкулёз көвүдээн

Тываның чурттакчы чонунга флюорография шинчилгезин көвүдеткен тудум, республикада туберкулёз аарыының илереттинери көвүдээн. Сан-чурагайже ооң мурнунда бодунуң аарыын билбейн, эмнээш-кин эртпейн турган кижилер база кирип турар.

Аарыгны илередирин көвүдедири дээрге-ле айыылдыг аарыг-биле демисежир

чугула базым болур. РФ-тиң 85 субъектилериниң аразында туберкулёз талазы-биле

көргүзүглери алгаш көөрге, Тыва сөөлгү черде турар. Октябрь 28-те болган Тываның Баштыңының Аппарат хуралына ук аарыгның көвүдээнин дыңнаткан.

2023 чылдың түңнелдери-биле республикада аарыг РФ-тиң ортумак көргүзүглеринден 3,8 катап, а Сибирь федералдыг округка деңнээрге, 2,1 катап ажып турар.

Республиканың 4 чурттакчылыг черлеринде уруглар аразында туберкулёз аарыы көвүдээни илереттинген. Тожуга ооң мурнунда илереттинмейн турган болза, ам 6 таварылга бар. Таңдыда 1-ден 8 чедир көвүдээн, Каа-Хемде 1-ден 7 четкен, Кызылда 40-ден 53 чедир өскөн.

Ниитизи-биле 6 кожуунда

ук аарыгдан аараан таварылга көвүдээн. Эрзинде 3-тен 12 чедир, Таңдыда 6-дан 17, Каа-Хемде 18-тен 30, Бии-Хемде 8-тен 13 чедир көвүдээн. Мөңгүн-Тайгага ооң мурнунда илереттинмейн турган болза, амгы үеде 2 таварылга бар.

Ол ышкаш ук кожууннарда аарыгның көвүдөп турары флюорография шинчилгелериниң көвүдээни-биле база харылзаалыг.

Бо чылдың 9 айның түңнелдери-биле алырга, туберкулёзтун идепкейлиг нептереп турар халдавырлыг чадазындан аарып турар кижилер саны 1 373 кижиге эрткен чылга деңнээрге, 156 таварылга хөй.

Сан-чурагайның өзүп-көвүдөп турарының чылдагааннарының бирээзи кожууннарда туберкулёзка удур ажылдаар албан черлериниң четче эвези. Мөңгүн-Тайга, Тес-Хем, Эрзин, Тере-Хөл, Чеди-Хөл

кожууннар фтизиатр эмчилер-биле хандыртынмаан. Оларның үжүнде (Мөңгүн-Тайга, Тес-Хем, Чеди-Хөл) фтизиатрлар даштыыртан дакпырлап ажылдап турар.

Ол ышкаш суурларда чурттакчы чонга база малчыннарда калбаа-биле флюорография шинчилгезин эрттирер кады ажылдажылгаларже кожуун чагыргаларының сонуургалы эвээш.

Хуралдың төнчүзүнде ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы Орлан Сарыгларга ук айтырыгга хамаарыштыр ажылчын хуралды эрттирер, аарыгның көргүзүглерин болгаш туберкулёзтан өлүп-хораар чорукту эвээжедир дээштиг хемчеглерни алырын дааскан.

/ Тыва Чазактың парлалга албанының медээлеринден. Чурукту интернет четкизинден хоолгалаан.

Чуртталганың эки талазын эскерип чор!

Психолог деп мергежилдиң бо хүнде эң-не чугула херек апарганында чылдагааннар хөй. Сөөлгү үеде кижилерниң мөзү-бүдүжүнүн шынары кудулап, сагыш-сеткил байлаа хоозурап чорууру чажыт эвес. Ылаңгыя социал четкилер таварыштыр актыг черге бир-ле кижини нүгүлдөп, сүлчээ кылып, ажил-агыйындан кызып-кыяр, кылбаан чүвезин кылдым деп чарлангаш, хоозун черге мактадып алдар-ат сүрген, чон мегелеп чоруур улустан аңгыда, чораан боду кылыктан бүткөн, шугул, каржы кижилер база эскертингир болу берген. Шак ындыг байдалдарга бүргеткен ниитилелге “кадык эвес” мөзү-бүдүштүг салгал кижизиттинер. Ындыг салгал нацияның бурунгаар сайзыралынга шаптараазын тургузар эң-не улуг айыыл дээрзин психологтар демдегеп турар. Шынчы, ак сеткилдиг кижизиг аажы-чаң, улугларга хүндүткелдиг, уругларга үлегерлиг мөзү-бүдүш дугайында чүгле тоолдарда кирген маадырлар дугайында номчуур үе чоокшулап олурар бе? Кайыын ындыг болду.

Бо удаада дуржулга-зы байлак психолог Ирина Ондар-биле ужурашкаш, аравыста болган чугааны номчукчулар-биле үлештим:

— Мен ада-иемниң оглу, кызының улуу мен. Кажан, 1980 чылдың август 3-те, Москвага Олимпиада дооступ турда, ооң сүлдөзи — адыгжы-гашты дээрже үндүр салып турда, Кызылга төрүттүнген мен. Ол үени ада-ием Татьяна, Юрий Ондарлар дыка чараш, солун болушкун кылдыр чугаалаар улус. Авамның баштайгы дооскан эртеми филолог (Кызылдың башкы институтун дооскан), ийи дугаар дээди эртемни ол Москвага чедип алган, амгы үеде психология эртемнериниң кандидады. Ачам шүүгү органынга шииткекчилеп ажилдааш, хүндүлүг дыштанылгага үнгөн. Амгы үеде халажылгада подполковник. 1994 чылда Москвага авам аспирантурага кирип алгаш, бисти база ынаар алгаш барган. Аңаа беш чыл чурттаан бис. Школаны база аңаа дооскаш, ачам ышкаш эрге-хоойлу талазы-биле эртемниг болуксааш, юриспруденция талазынче өөренип кирер деп турумда, авам келир үеде психолог деп мергежил дыка херек болур деп шынзыдып тургаш, эде сургап каапкан. Оон Москваның күрүнениң социал университетиниң психология салбырынче өөренип кирген мен.

ПСИХОЛОГ МЕРГЕЖИЛ БОДУМНУ ЭСКЕРТИПКЕН

Баштайгы ийи чылында “Мында чогуу чүнү канчап турар кижини боор мен?” деп айтырыг бо-ла бажымга кирер турган. Үш дугаар курска мергежилди ханы өөрени бергенивисте, ынчан сонуургалым оттуп келген. Бир дугаарында, бодумнуң иштиги делегейим эскерлип эгелзэн. Школаны үемде шиитпир чок, дидим эвес турган бодум көңүс аңгы кижини апарганым билдим. Дөрт дугаар курска практикамы ТР-ниң ИХЯ-га эрттиргеш, дыка сонуургаан мен. Ын-

чангы кадрлар килдизиниң даргазының сүмези-биле доозупкаш, Тывага келгеш, аңаа психолог кылдыр ажилчы базымым оон эгелзэн.

ИХЯ-ның хууда составы-биле болгаш Чечен Республикага дайынчы хөдөө-лиштинер чоруур мурнунда дүрген хөдөлүр отрядтың дайынчыларынга демниг болурунга хамаарышкан тренингилерни, ол сургакчылаашкындан кээрге, тайбың амыдыралга чаңчыктырар профилактиктиг ажилды, стресске удур канчаар бодун алдынары дээш өске-даа психологтуг дуза чедирилгезиниң ажилын 13 чыл дургузунда кылдым.

ИСТЕКЧИ БОЛУКСААН КҮЗЕЛ

Ол үе дургузунда истекчи болуксаан күзелим катап база күштөлип кээрге, ийи дугаар дээди эртемим — юрист мергежилди ТывКУ-га 2013 чылда чедип алгаш, ТР-ниң ИХЯ-зының Истелге комитетинге дораан четкен мен. Ынчан иштиги херектер органнарынга 11 чыл ажилдап четтигипкен үемде, майор эрге чеде берген турдум. Истелге комитетиниң даргазы: “Бо хире эргелиг кижини чаа ажилдап турар 20 харлыг лейтенантылар-биле деңге эгелзээрине, болур бе?” — деп, айтырган.

2016 чылда Россияның чүгле 8 регионунуң Истелге комитеттеринге психолог мергежилди немелкен турду. Бистиң регионунуң чурттакчы чонунуң саны эвээш хиреде, бичии уругларга хамаарыштыр күштээшкин талазы-биле кем-херек үүлгедиишкннериниң хөй болуп турарын ынчангы ИХЯ-ның сайыды көргөш, психолог деп мергежилдиң чугулазын билгеш, немел каан. Ынчалдыр Истелге комитетинге ажилдааным, профессионал өзүлдеже база бир солун-даа, берге-даа үе-чада болган. Бодумда бар үнелелдерге хамаарыштыр элзэн эде көрүүшкүнү кылдым. Ниити ажил стажым 20 чыл чедерге пенсияже үнгеним бо.

/ Ирина Ондар.

Истелге комитетинге колдуунда когараан болгаш кем-херек үүлгедиишкннинге боттары онаашкан назы четпзэннерге психологтуг дузаны чедирер ажилды кылып тургаш, дыка берге байдалдарга таваржып турдум. Баштайгы чылында Тывада бичии чаштарга хамаарыштыр болуп турар кем-херек үүлгедиишкннериниң дерзиизин көргөш, улуг кижилерниң араатанзыг байдалын хүлээп шыда-вайн турдум. Ылаңгыя күштээшкиннерни. Ол дерзии чоруктан когарааннарның эң-не бичиизи 3,5 харлыг чаш уруг...

КЕЗЕМЧЕ ЧОКТА, КАРЖЫ ЧОРУК ТЫПТЫР

Черле ынчаш, чүгле улуг улустуң хайындан уруглар когарап турар дээрзин истелге комитетинге ажилдаан үемде эскерген мен. Ол ышкаш ада-иезиниң ыйыдышкыны-биле ийик бе азы үүлгедикчинин кыжанындан кортканындан ийик бе, күштээшкин болганын чажырыптар таварылгалар хөй болуп турган. Чамдыкта ындыг уруглар боттары кем-херек үүлгедиишкннеринге онаажы-даа берген болур. Ол

ышкажыл, кеземче чогуңдан каржы чорук тыттып, харындаа улам өөскүп, улажы бээр. Ооң салдарындан уругнуң психологтуг байдалы кемдээр болгаш чоок кижилеринге безин бүзүрели чидип, ниитилелге туружу кошкп, арагадарыже сундугуп, амыдыралче, чараш чүүлдерге чүткүл чок болу бээр. Оон кедерезе, боттары база шак ындыг үүлгедиглерни кыла бээр коргунчуг.

Чаңгыс чижекти кирип көрей. Бир малчын аалдың ээлери кадарчы кылдыр өске кижини хөлөзилеп алган. Оозу эки дузалакчы болуп, ийи чыл ажилдаан. Ол үе дургузунда аалдың ээлериң бичии огуңга хамаарыштыр коргунчуг чүдөк үүлгедигни кылып келген болган. Кажан оозу билдинип кээрге, кылган үүлгедииңден ойталап, хөрлөп эгелзэн. Ынчан психологтуң киржилгези херек болу бээр, мени кириштирген.

Бир-ле дугаарында, 38 харлыг эр кижиниң чаңгыс-даа херээжен кижини-биле холбажып көрбээнинге, өг-бүлө чогуңга ылдыртынып, сести бердим. Ол бүгү чуртталгазында аалдар аразынга дузалакчылап-ла чораан

болган. Чугаа ханылаан тудум, айтырыгларны дорт сала бээримге, бажын халайтыпкаш, ишкирнп ыглай берен... Билдинип келзе, 7–8 харлыындан тура ындыг дорамчылап боду көрүп өскөн болган. Бот-ие авазы арагага алыскаш, оглуң херекке албас турганындан эзириктер аразынга бактың-багын көрүп өскенин ол чугаалап үнүп келген. Салым-чолунуң ындыг болганынга хомудал, бодун дорамчылаан улустуң кеземче албайн хостуг чоруурунга удурланган сеткилин ол ынчаар негеп ап чорааны билдинген.

Мында араганың чамы дыка улуг. Ылаңгыя чартык өскүс өг-бүлелерде өзүп олурар ажы-төлдүг авалар арагаже сундуга бээр-ле, айыыл-халаптың эгези ол деп дүвүрелди оттуруп, кичээнгеи күштөлдирери чугула. Ылаңгыя чоок улузу ындыг төрелдерин дораан холга тудар болза эки.

ПСИХОЛОГКА БАЗА ДУЗА ХЕРЕК

Хүлээп алыры берге байдалдардан үнеринге чылда ийи катап Москвага Криминалистиканың кол эргелелиниң психологтарга эрттирип турган стажировкалары дыка дузалаар турду. Ол ышкаш өөм ээзи Артыш Оюн улуг деткимчени көргүзүп турган. “Ажылдың аар чүүгүн бажыңче сөөртпес. Кезээде эки бодалдар бодаар болза эки” — деп, ол чугаалаар кижини. Кайывыс-даа ол дүрүмге чагыртып чурттап келдвис. Уругларым ачазы боду дүрген хөдөлүр отрядтың дайынчызы, үш удаа Чечен Республикага болган дайынчы хөдээлишкннерге киришкен, ИХЯ-ның хоочуну, кадының аайы-биле мени мурнай хүндүлүг дыштанылгага үнгөн. Ийи ажы-төлдүг бис. Огулус 8-ки классчы. Уруум 17 харлыг, школа соонда бодунуң күзелиниң аайы-биле экономика-биле холбашкан мергежил чедип алыры-биле өөренип чорупкан. Ооң мергежил шилип алырынга киржиксеп, психолог азы истекчи болурун каксы чугаалап турганывыс түңнел чок болган. Бистиң ажылывыстың кайы хире чай чогуң көрүп өскөн, ылаңгыя байырлалдарда чаңгыс-даа уругларывыс-биле кады турбаанывысты сагындырыптарга-ла, удурлап-ныр харык чок болдуvus.

ХОСТУГ ҮЕМНИ ЧҮГЛЕ ӨГ-БҮЛЕМГЕ

Пенсияже эрткен чылын, 2023 чылда үнгөш, бир дугаарында, июнь 1 — Уруглар камгалалының хүнүнден эгелзеш, бүгү хостуг үемни чүгле өг-бүлөм, уругларым-биле кады эрттирер, чуртталганың чулуун ап чурттаар деп шиитпирлзэн мен. Ындыг-даа болза эрткен чылдарда чедип алган дуржулгам, билимни ам-даа чонга ажыктыг кылдыр ажыглап болурун кады ажилдап турган коллегаларым

(Уланчызы 8-ки арында).

(Төнчүзү. Эгези 7-ги арында).

сүмелээрге, “Медерел” деп төптү ажитканымдан бээр каш-ла ай эрткен.

Ында назы четпээннерге болгаш ада-иелерге психологтуг дуза кадарының болгаш уругларның бот-медерелинің өзүлдезинге чугула херек ажыктыг аргалар дугайында курстарны чорудуп эгеледим. Бо күстен тура ТывКУ-да хей эвес психология кичээлдерин база эрттирип турар мен. Ол ышкаш социал четкиде “Күш-биле болган” деп бөлүкче психологтуң сүмелерин бижириң база улус дилеп турар. Удавас ынаар база херек дузаны кадары-биле практикамга үндөзилээн удаа-дараа медээлерни бижириңге белеткенип тур мен. Ону берге байдалга таварышкан авалар, назы четпээннер боттары дилеп турар. Боттандырыксап турар бодалдар-ла хей. Ам база ынаар эвээш эвес үе негеттинери билдингир. Ындыг-даа болза бодумнуң өг-бүлөм, ажы-төлүмчө чарыыр үем оон хей болур дээрзин ыяк билир мен. Ол ышкаш бодумну база утпас мен.

/ И. Ондар өөнүң ээзи Артыш-биле.

БОДУНГА ЫНАК БОЛУРУ ЧУГУЛА

Киж бүрүзү бодунуң кылып билир чүүлдерин улам-на

сайзырадыр болза, оон хей чедишкениң болуп, езулуг өөрүшкүнү ап болур. Мен танцылаарыңга ынак мен. Өөм ээзи-биле кады танго,

латино-американ танцыларны өөренип алыр күзелдиг бис. Модель болуруңга өөренип алыры-биле бир билдингир школаже барып турдум. Ол база дыка ажыктыг болду. Аныяк тургаш, кылып шыдаваан чүүлдерни харназыныңга чагыртпайн кылып эгелээри кажан-даа орай болбас.

Бодунга ынак улус 40, 50, 60-даа харлыында ол-ла хевээр хүлүмзүрүг доп-ган арын-шырайлыг, чараш дурт-сынның болурун чедип алыр. Сөөлгү үеде үениң маңы дыка дүрген болганы-биле хей чүүлдерге бо-ла четтикпейн баар болгай бис. Ынчангаш эң-не кол чүүл — чуртталганың эки талаларын эскерип, аңаа өөрүп чоруур болза-ла, аас-кежик чайгаар келир.

“ЧОК!” ДЕП ХАРЫЛАП ӨӨРЕНИР

Меңээ кээп турар ада-иелерниң барык шуптузунуң айтырыы демей — уруг-дарыы чугаа дыңналас, бажың ажылы кылбас, өөредилгеже сонуургал чок, социал четкилерде ажык чок чүүлдерге дүн-хүн чок дүлдүне бергенин чугаалаар-дыр. Назы

четпээннерниң угаан-медерелин үреп турар чүүл делегей четкизи дээрзин шагда-ла шупту билир бис. Ынчангаш аңаа удур ажил чорудары дыка улуг хемчээлдиг нарын айтырыг.

Уруг-дарыгны чүгле чөмөлээринден аңгыда, оларның сонуургалын шын талаже углап, бүгү кылып турар чүүлдеринге шын тайылбырны берип шыдаар кылдыр кижизидер болза эки. Ол ышкаш социал четкилерде багай салдарлыг чүүлдерге алыспазы-биле стресске удур туттунуп билир, “чок” деп харыы бээринден кортпас кылдыр өөредир чугула.

Улуг улус аразында безин, төлөп чоктар хей. Кижилерге адааргаар, хоп-нүгүл кылып, мегелеп чоруур улуска удур чаңгыс харыы — оларның деңнелинден бедик болуп, бак сеткил күзевейн, аас-кежик доп-ган чуртталганы чурттаар. Делегейде чеже киж бар-дыр, ол хире аңгы-аңгы үзөл-бодалдар барын утпас болза эки.

/ Карина МОНГУШ.

Чуруктарны
И. ОНДАРНЫҢ хууда
архивинден алган.

Спортчу фестивальдар

“Херел” спорт залыңга база “Сүбедей” спорт ордузунга октябрь 25–26 хуннеринде Спортчу фестивальдар болуп эрткен.

Спортчу фестивальдар дээрге “Спорт — чуртталганың хемчээли”, “Чаштар спорту”, “Школачыларның, студентилерниң спорту”, “Амгы база келир үениң спорту” деп төлевилелдерни боттандыраары-биле элээди оолдар, уруглар аразыңга республика чергелиг хостуг хүреш, херээжен хүреш, кудумчу баскетболу база тыва хүреш маргылдаалары-дыр. Спортчу хемчегни ТР-ниң Өөредилге база Спорт яамыларының, “Чаңгыс демниг Россия” партиязының болгаш республиканың Спортчу хүрештер, Баскетбол федерацияларының деткимчези-биле солун, бедик көдүрлүүшкүнүг байдалга организастан.

Фестивальга киржип келген чалыы спортчуларны деткири-биле, хүндүлүг аалчылар: ТР-ниң спорт сайыдының бирги оралакчызы Саян Монгуш, “Чаңгыс демниг Россия” партиязының кежигүнү, Дээди Хуралдың депутады Начын Чамбалдоо, Кызыл кожуунуң чагырыкчызы Белек Уйнукай, хостуг хүрешке Россияның алдарлыг спорт мастери Опан Сат, спортчу хүрештер чөвүлелинің даргазы Буян Бурбучук дээш ескелер-даа ажыдышкыңга сөс ап, төлөптиглерни шаңнап-мактаан.

“Хүреш — школада” деп төлевилелди боттандыраары-биле, эгелеп чоруур база дуржулгалыг 200 хире чалыы мөгелер солун хүрешти көргүзүп, аарыкчыларының хей-аъдын көдүрүп, декабрь 15-те Москвага эртер түңнел оюннарга киржир эрге дээш хүрешкеннер. Түңнелинде, фестивальдың түңнел маргылдаазыңга киржир эргени дараазында мөгелер чаалап алганнар.

Оолдар аразыңга: 35–38 килге — Шагаамай Күжүгет, 41–44 килге — Ай-Демир Ооржак (Барыын-Хемчиктин чалыы мөгелери), 47–50

килге — Чимит Салчак (Кызыл кожуун), Санчай Ооржак (Барыын-Хемчик), 67–70 килге — Ай-Белек Хертек (Эрзин).

Кыс уруглар хүрежине: 32–35 килге — Шеңне Кара-оол (Мөңгүн-Тайга), 38–41 килге — Алдына Кыргыс (Улуг-Хем), 44–48 килге — Санхаана Серен-Доржу (Өвүр), 51–54 килге — Алдын-Сай Дан-зын-оол (Бай-Тайга), 57–60 килге — Дана Монгуш (ОКСШ), 62–65 килге — Виолета Саая (Мөңгүн-Тайга).

Республика чергелиг “3х3” деп кудумчу баскетболунуң фестивалыңга 12 уруг, оолдар командалары киришкен.

Россияда бо төлевилелдин удуртукчузу Күрүне Думазының депутады, кайгамчыктыг фигурист Ирина Роднина болуп турар. Девискээр маргылдаазы “Чаңгыс демниг Россия” партиязының удуртулгазы-биле болуп эрткен. Түңнелинде, шаңналдыг черлерни дараазында командалар алганнар: 1 дугаар черни “Сүбедей” командазы алгаш, декабрь айда Москвага түңнел оюнга киржир болган, 2-ги черде — Барыын-Хемчик, 3-кү черни — Каа-Хем суур. Уруглар аразыңга 1 дугаар черге Кызыл хоорайдан Аргамчы командазы үнгеш, түңнел оюнга киржир

эргени алган, 2-ги черде — Тес-Хем, 3-кү черни — Чөөн-Хемчик.

Октябрь 18–19 хуннеринде Уфа хоорайга бо чылдың август айда ажыглалче чаа кирген, Россияда эң улуг “Хүреш ордузунга” XII “Россия спортчу күрүне” деп делегей чергелиг шуулган болган. Россияга спорттуң национал хевирин эрте чаштан сайзырадыр талазы-биле төлевилелди боттандыраар сорулга-биле эрттирген. Бо төлевилел бистиң республикада шуудап, тыва хүреш школаларда, ортумак база дээди өөредилге черлеринде, кожууннар аразында хөжүп турары улуг чоргаарал.

Республикада спорттуң национал хевирин сайзырадыр төп октябрь 26-да “Херел” спорт залыңга школалар аразыңга “Хана-Хана” деп маргылдааны 13 команда аразыңга эрттирген. Командага 5 аңгы назы-харлыг шыырак мөгелер хүрешкеннер. Түңнелинде, 1-ги черге “Алдар-1” спортчу клубтуң командазы төлөптиг болган. Команданың кежигүннери: Чамыян Кара-Сал, Лопсан Монгуш, Сорукут Ондар, Күдер Ховалыг, Рамзан Монгуш. Ийги черде: “Алдар-2” спортчу клуб: Батый Оюн, Ай-Белек Хертек, Начын Чооду, Сайа Куулар, Чаян Дагба. 3-кү черде: 5 дугаар гимназияның 2 командазы: Чылгычы Күжүгет, Айрат Булчун, Аюш Кара-Сал, Сенгил Салчак, Александр Бады-Хөө.

Шаңнал кирген командалар диплом, медаль база өртектерге белектерге төлөптиг болганнар.

/ Алексей ЧАМБАЛ-ООЛ.
Чуруктарны интернет
четкизинден алган.

Өгбелеримге мөгейиг

(Сактыышкын)

Кижилер улуг назылап кырааш, эрткен оруун бо-ла сактыр дээр. Ол черле шын. Чамдыктарының эрткен оруу кударанчыг, муңгаранчыг. А өскелериниң өөрүнчүг, магаданчыг. Азы кысказы-биле, кым-даа кижиде бодунуу-биле чурттап эртер, колдуу долгандыр байдалдан хамааржыр болгай.

Мен база-ла бодум хуумда чеден харны ажыр чурттай берген болгаш, сактыышкыным барба, дерги долу деп болур. Ынчангаш эрткен оруумну эргий бодап, сактып кээримге, ада-ие, өгбелеримге мөгейип, олар дириг бар чорда, четтиргеним илередип көрбээн чордум. Оода эки сактыышкыны Өг-бүле чылында бижип каайн деп шиитпирге келдим.

Черле улустун хей кезии ындыг чадавас боор. Кижиде бичизинде көргөн-билгенин эки сактып артып каар чүведир. Чашкы шаамда колдуу кырганның чанынга өскөн болгаш (өгдө хей кижиде чок, үжелзэн бис), оларның чугаа-соодун сөөлүндө бодап чоруурумга, меңээ эртем-биле дөмей ажыктыг, а мээң сонуургаан айтырыгларым, чулчуруушкуннарым ол ийи кырганның эм-дом дег херектиг, солун-хөгүг турганын аалы-выска келген чорумалдар, төрөлдөр-биле чугаазындан чайлыг-ла билип алыр мен. Аалывыс чүгле кыштагга чаңгыс өг турган. Чазаг, чайлаг, күзеглерге аалдар кожа-кожа хонуптар. Оларның ажы-төпү-даа арбын. Чамдык болуушкуннарын шокар-шак сактып келгеш, кажан болганын сөөлүндө айтырымга, ийиден дөрт харым аразында болган боор чорду. Мээң соомдан бодараан дуңмамны авамның ада-иези азырап турда, ачамның ада-иези кырганның чааскаан чассып, чаңнап турганым ол. Үш дугаар оглун авам мен б харлай бергенимде божуп

чиигээн. Кырган-авам бичии оол уругну сонуургааш, Алаша дуңмам бир харлаптарга, боду-ла аалынче эккелдирип алган. А мээң ол күзүн школа-же өөренип кирер үем келген. Ол-ла эрткен үелерде аалга анаа-ла өзүп турбаан мен, күш чедер ажылды шуптузун кылып, дузалажыр. Ол-ла бүгүңү меңээ тайылбырлап өөредип, аттарын ададыр. Аалга келген төрөлдөргө кым дээрзин, олар чоруй баарга, шын ададып тайылбырлаар. Чижээ, “Маңаа чораан эр кижиде кырган-авамның чээни Коңгар акың-дыр азы кырган-авамның кенни Дадар чааваң-дыр, моон соңгаар ынчаар чугаалаар сен” — деп өөредир.

Кажан мал-маган өдөккө турда, оларны таныдар, өңчүзүнү, онзагай демдектери кандыгыл, кымның өңчүзүл дээн чергелиг чугаала хей. Кырган-авам колдуу эр кижиниң ажыл-хожулу-биле ажаанзырап хүнзээр, мээң-биле хей-ле хөөрежип, угааным алаактырап «башкым» — кырган-авам. Ол черле кончуг сагынгыр-тывынгыр, дириг амытаннар, аш-чем, өгнүң дериг-херекселдеринге хамаарышкан тывыздыктарны дыка хейнү айтып берип, үргүлчү-ле меңээ тыптырар. Езулуг «улусчу башкы» чораанын улгадып келгеш, үнелеп ханмас мен. Чамдык үелерни шокар-шак, шал-бул сактырымны үстүндө демдегледим. Ажы-төлүнүң болгаш суурда чурттай берген чоок төрөлдөргө хей эвес малын кырганның аалынга өстүрүп берип чораан. Ол шагда оор-сук деп чүве чок болгаш, эртенги чөмгөргө соонда, шупту малды одарже үндүр сүрүптөргө, инектер бир талазында боттарының кокла оруунче шуужуп чоруптар. Кежээ бызаалыг инектер боттары кирип кээр, келбээнин кырган-авам барып уткуур, сүрүп кээр. Хей нуруузунда дөгере боттары чанып кээр. А шээр малдың одарларын солуштуруп, элзэн дөгүдүр хай деп каарга, оожум чатты-

лып ояттап чоруурлар. Хола хараганнар, чадаң талдар баштары хемирип ырап бар чыдарлар. Душ соонда ыяап-ла барып бажын дозуп, бөлүп четчелээр. Чамдыктары үстүп чоруй-даа барган болур. Беш харлааным ол ирги бе, угааным кирип, билип келген үемниң бир хүнүн сонуурга-дып көрейн.

Ынчан кыш адакталып турган. Ол хүн кырган-авам бир холунда даянгыжын туткаш, ооргазынга инчеек барбазын чүктээш, өске холунга мени четкеш, хой соондан чорупкан. Бар чыда кырган-авам оожум үн-биле кожамыктап ырап чоруур. Чылыг-чыры аажок, хой дозуп кадарар Борбак-Тей даавыстың хүн талазы карартыр эрий берген. Хөлегө талазында ында-мында шокарартыр эрий берген харлар дыка чугаапаргылаан, хүнге кылаңайнып, карак чылчырыктадып чыткылаар. Кышкы үеде хой кадарчы чок ояттап чораанда-ла боор, черде төрүп каапкан, шагда-ла доңул калган бирээзи бора-көк, оон ырак эвесе хараган баарында аккыры кончуг чаш анайлар мөчүзүн кырган-авам холунда тудуп чораан даянгыжы-биле черден хоора иткеш, чулдургууштары-биле довураан кактап, аштагылааш, ооргазында инчеегин дүжүрүп келди. Ынаар суп алыр дээш, белеткеп, аксында шидиглерин чеже бээр, мен коргуп, дедир чүткүй бердим.

— Ии, ии ону канчаар? Коргарымны — деп ыглаңнадым. — Поок, ындыг чүве көрбээн чаш чүвемни аарай — деп, бажымда кышкы бөргүмнү суйбагылааш — Өлүг малдан кортпас уруум, бичии чаш анайлар ышкыжыл. Моон кежин кырган-авача сооп каарга, божалап эттээш, бичии өпейлерге чучак кылыр болбазыкпе — дээш, пөс хавынче суп алды.

Даады-ла кара баштыг, калбак кудуруктуг ак хойлар ол дагда шөлзөн ояттап чорлар. Янзы-бүрү чүзүнүг, хүрөң, калдар-кара, шокар,

бора тыва уксаалыг өшкүлөр ынаар-мынаар чимзенип чоруур, ылаңгыя сүвүр мыйыстарлыг сарыг серге өшкүлөрнү баштап алгаш, чоруп-ла каар. Кырган-авам оларже хорадап, кончуп-кончуп дайгыраарга, дедир эглип кээр, доктаай бээрлер. Чугаа билер-дир олар деп бодал бажымга кирди. Өшкүлөр доктаай бергенде, даштардан чыып каан хоюткуга келдвис. Даг кырында хей эвес шет ыяштар, дая чечээниң сыптары үнүп турарын тайылбырлап көргүзүп тур.

— Ам бир келгеш, ол дыттардан сааттар бис — диди. Хоюткунун ужурун билбейн:

— Бо суур бе? — деп айтырдым.

— Аа богдароо, суур деп чүңү? Чолдак кырган-авачың хой-мал, бараан хараар, бедиктенир даштары ышкыжыл. Үнүп, харап көр даан, сээң холундан тудуп алайн.

Бичии холдарым-биле халбактанып үнеримге, төктүп батпас, быжыг болду. Балдырларым сирилзе-даа, тоовайн, кырында дорт тур мен.

— Оо чаражын! Дээрниң аккыр булуттары чоогумда-даа ышкыжыл. Доо аалды база көрүп тур мен, дыка бичии өг-дүр. Хойларывыс хейнү.

Хоюткунун кырынга ол-бо талаларже долганып, элзэн үр кайганып, ыракта дагларны магадап, чүү дээрин бодап чадап турган ийик мен.

— Паа, холдарың доңа берген-дир, ам дүжүп кел, че.

Туттунуп бадип олурумда, кырган-авам ийи колдуумдан туткаш, дүжүрүп алды.

— Бедик черге турарыңга, часкы сырынга арның база доңа берген көрөм — деп, кырган-авам мээң ийи чаактарымын чылыг холдары-биле суйбап берди.

— Хол-хавың кет! — дээш, бодунун хойнундан меңээ курут ушту берди.

Ол курут шала чымчак, үстүг, сарыг. Меңээ кажангызындан-даа артык чаагай болганы ам-даа думчуумда чытталып турган ышкыжыл. Ол үеде хүн арай кудулап, сериин салган чыварлап келген турган боор. Кырган-авам хойну аалче кириеринге белеткен-

дирип дайгырып, чанар орукче бөле хавыраарга, дыңнаваан ышкыжыл, чер чушкуп, дайнанып чорлар. Кырган-авам мени бир холумдан так чедип алган, хоюусту долгандыр оожумнап сүрүп чор бис. Сөөлүндө айтыртынып билиримге, мээң базымнарым бичии болгаш, дагыл черге чер албас «эш» болган чордум. 5–6 хар аразында бичии кижиде дагыл орукка дужамык боордан башка, кандыг дуза болур деп мен аан. Тоо быдаргай өшкүлөрнү хойларга кадып, чанар оруунче углай шуудайдып чорда, орайтай бээр болбайн канчаар.

Хой-өшкүлөр тейден баткан соонда, боттары-ла халчып бар чыткан ышкыжылды көргөн мен. А бис ийи оранчок соонда калгып чораанывыс ол ирги бе. Кырган-авам инчеекти чүктөвишаан, бир талакы колдуунга оруктан кургал талдар чыып алган.

— Өл ыяш одаарда, өзөктөп кысып алыр бис — дээр, мен өттүнүп, чиге сывырааларны кускам шаа-биле чыып алган чанып кээр бис.

Хойлар дус чылгап азы аалга артып калган хураганнарын тып эмзирип, боттарының чаңчыккан аайы-биле башкарлыр чүве-дир деп билип ал, кежээниң-не көөр оюнум ындыг турган.

Ол хүн кырган-авам инектер хайгаараар дээш чорупканын база-ла сөөлүндө билип турдум. Ынчан инектер база төрүп эгелзэн болгаш, мындаа-ла төрүттүнгөш, до-руга берген шокар ийи бызааны инек саар сери кыдында муңгаш кажаага аппарып баглан. Өгдө чыышкын адаа хос черге өдөк төккөш, хүндүс аал чоогунга төрүттүнгөн чаш шилги бызаажыкты ханада челеде баглап каап-тыр.

— Аал ээн хүнзээр болгаш, от салдырмаан, электен хевин ужулба уруум — деп, кырган-авамның сагындырыын дыңнап ора-ла, бичии бызаа чанында борбак-сарбактар кырында удуп калган болган мен.

— Бир дугаар хой кадарышкан чаш чүве шаа төнгени ол дийин — деп, кырган-авам мени чассыдып, орун кырыңче көдүрүп бар чорда, оттуп келчик мен.

/ Нина СЕРЕНОТ.

| ТӨЛӨВИЛЕЛ БОТТАНЫЫШКЫНЫ |

Чаарттыгган Культура бажыңы

Октябрь 26-да Барыин-Хемчиктин Аксы-Барлык суурунун чурттакчыларынга өөрүнчүг хүн болган. Үрде манааны капиталдыг септелге соонда көдээ Культура бажыңының байырлыг ажыдыышкыны болган.

Туттунгандан бээр бежен беш чыл дургузунда хей-ниитиниң культура хемчеглери эрттирер кол бажыңыга чаңгыс-даа капиталдыг септелге чоруттунмаанын сагындыраал. Культураның эргижирзэн оран-савазын “Культура” федералдыг национал төлөвилелдин болгаш ТР-ниң

Чазак Даргазы Владислав Ховалыгның деткимчези-биле ону долузу-биле чаартыр аргалыг болган. Септелге ажылын аңгы-аңгы деңнелдиг бюджеттен 15 сая рубльди

аңгылааш, чоруткан.

Көдээ Культура бажыңының соңгалары, эжиктеринден эгелзээш, иштики-даштыкы хевирин чаартырындан аңгыда, инженер четкилерин шуптузун

солуп чаарткан. Ол ышкыжыл көрүкчү залын амгы үеге дүүштүр кылган база фойени делгемчиткеш, чогадыкчы ажылдарга аңгы кабинеттерни дерзэн. Оон аңгыда, чаа үн, чырык аппаратураларын, чаа эт-септи салган.

Чаарттыгган Культура

бажыңының байырлыг ажыдыышкыныга Барыин-Хемчиктин Национал театрының артистери театрыткан оюн-көргүзүү-биле аалчыларны уткуп киришкен. Аңаа ТР-ниң культура сайыды Виктор Чигжит четкеш, чыылганнарга байыр чедиргеш, септелге ажылынга идепкейлиг киришкеннерге четтиргенин илереткен.

Чаарттыгган клубтун көрүкчү залын долдур олургулапкан аалчыларга Кызылдың уран чүүл колледжизиниң студентилери болгаш бот-тывынгыр артистери солун концертин, оюн-көргүзүүн бараалгаткан.

/ Бистиң корр.

Чурукту интернет четки-зинден хоолгалаан.

Улуг-Хемниң онзагай салым-чаяанныг оглу

Октябрь 25-те Улуг-Хем кожуунун Арыг-Үзүү суурнун ном саңына чогаалчы Октябрь Туң-оолдун адын мөңгөжидип тыпсыр байырлалга Тываның чогаалчылар эвилелиниң кижигүннери киржи четкен.

Октябрь Кыргыз-ович Туң-оол 1943 чылдың октябрь 21-де Улуг-Хем кожуунун Эйлиг-Хем сумузунга төрүттүнген. 1973 чылда Кызылдың эмчи училищезин дооскаш, Арыг-Үзүү суурга 2011 чылга чедир диш эмчизи болуп ажилдаан. 1992 чылдан тура ол ТЧЭ-ниң кижигүнү, 2000 чылда "Тываның алдарлыг эмчизи" атка төлөптүг болган.

Октябрь Туң-оол — шүлүкчү, прозачы. Ооң шүлүктери 1986 чылдан тура солун-сеткүүлдерге үнүп турган. С. Токаның 100 харында чогаал мөөрейинге "Женечка" деп чечен чугаазы дээш литературжу шаңналга төлөптүг болган.

Октябрь Туң-оол чогаал бижириден аңгыда, аңнап, балыктаарына база чуруунга, чонар дашка чазаны-рынга сонугалдыг, онзагай ус-шевер кижичораан.

Ооң "Кавай черим", "Чеди-Хаан", "Буруулугну бурган билер", "Үшкү эрик", "Дываажаны көрген кижичи" деп номнары чырыкче үнген.

Октябрь Туң-оолдун өөнү ишти Делгермаа Чамзырай база эмчи мергежилдиг, "ТР-

ниң алдарлыг акушер-казы" аттың эдилекчизи. Уруу Рену Октябрьовна ада-иезиниң мергежилин дөзеп, амгы үеде Таңды кожуунун Балгазында эмчи болуп, чонунга ачы-буянын чедирип чоруур. Оглу Орлан Октябрьович ТШО киржикчизи.

Туң-оолдар 2 ажы-төлүнүң, 5 уйнуунуң болгаш 1 ачының эмерелдиг кырган-ачазы болгаш кырган-авазы.

Октябрь Кыргызович Туң-оол 2019 чылдың февраль 11-де Арыг-Үзүү суурга мөчээн.

Ном саңына ат тыпсыр хемчег-биле чергелештир чогаалчыга тураскаадып шүлүк мөөрейи болган.

/ Чогаалчының хөрек чуруунуң ажыдышкыны.

Тиилекчилерге тускай сертификаттар, хүндүлел бижикилер болгаш өртектиг белектерни тывыскан.

Чогаалчының дөргүл-төрелдери, ажы-төлү келген чонунга хүндүткелин көргүзүп, боттарының өмүнээзинден белек-селзэн сөңнеп, амдан-ныг аш-чеминиң дээжизибиле хүндүлөп, өөрүшкүнүң чылыг сөстөрүн чугаалап турганнар.

Октябрь Кыргызович — бодунуң үезиниң маадыры, чонунуң чоргааралы, бүгү тала-биле онзагай, дески салым-чаяанныг, кижизиг, төлөптүг кижичораан. Бо эрткен хемчег чаңгыс чер чурттугларына уттундурбас кайгамчык сактыышкын болуп артар.

/ Раиса ОНДАР, улустуң башкызы, Тываның чогаалчылар, РФ-тиң журналистер эвилелдериниң кижигүнү.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

/ Хемчегниң бөлүк киржикчилери.

| БАЖЫҢ-АЛААК ОРТУМАК ШКОЛАЗЫНЫҢ 90 ЧЫЛ ОЮНГА |

Доозукчуларывыс — чогаадыкчы салым-чаяанныг

Бажың-Алаак — кайгамчык салым-чаяанныг артистерниң, ыраажыларның, чогаалчыларның, хөөмейжилерниң чурту. Чүге ындыгыл? Чамдык кижилер суурнуң онзагай туружунда бурунуң улуг шивээ-хоорайжыгаш биле ыдыктыг Үстүү-Хүрээниң аразында болганындан дижир, өскелери ак-көк аяс дээринден, арыг аржаан суундан, чымчак кара хөргүнүндөн-даа дигилээр, а үшкүлери уран талантылыг өгбелери ыраажы Маадыр-оол Монгуштуң, хөөмейлээр Комбу Ондарның, чогаалчы Чанчы-Хөө Сеглеңмейниң талантызын салгаанында дижирлер.

Тыва Арат Республикадан чуртуң төвү — Москвага

бир-ле дугаар уран талантызын чаңгыс чер чурттуг өгбелеривис бараалгадып, үнүн бижиткенин төөгүдөн билер бис. Ындыг чараш чүүлдү өгбелеривис 1934 чылда Тыва Республиканың баштайгы культура сайыттарының бирээзи, чогаалчы Седип-оол Танов, хөөмейлээр Комбу, ырлаар Маадыр-оол үлегер кылдыр көргүскеннер. 1959 чылда баштайгы уран-чечен «Ак-көк хемниң кижилери» деп кинону тырттырган. Ында ниити көргүзүлгелериг эпизодтарга суурнуң улуг-биче чону хөйү-биле киришкеннер. Ол онзагай чүүлдүң ачызында аныяк салгал Тываның культуразының тускай ховар мергежилдиг кижилерин көрүп, ужуражыр аас-кежиктиг болган. Ынчан сургуулар чогаалчы Степан Сарыг-оолду, чурукчу Николай Рушевити, уруу Надяны, артист Көк-

оолду чоок танып алганнар. Ынчангаш сургууларывыстан хөй кижичи уран талантылыг болуп, культура талазы-биле мергежилдерни шилип алганы таварылга звес.

Ч.Ч.-Д. Ондар аттыг төрзэн школавыс ажы-төлдү эртем-билиг-биле чепсеглээринден аңгыда, оларның салым-чаяанын сайзырадып, уран талантызын деткип келгенинден, доозукчуларывыстан уран талантылыглар хөй болган.

Олар дээрге «Чадаананың Айлаң кужу», Тывага билдингир ыраажы, композитор чораан Мерген-Херел Монгуш, Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының алдарлыг артистери Татьяна Доржу, Михаил Айыжи, Надежда Шойгу, Галина Сюрюн, Кайгал-оол Ховалыг, Мөңгүн-оол Ондар дээш өскелер-даа.

Тыва Республиканың база Россия Федерациязының Чогаалчылар эвилелиниң болгаш Журналистер эвилелиниң кижигүннери: Олег Сувакпит, Таспай Саая, Комаадыр Ооржак, Чылгычы Ондар, Геннадий Дамдын дээш өскелер-даа-дыр.

Доозукчуларывыстың уран талантызын бараалгадып эгелээнинде солун төөгүлүг чүүлдер хөй. Чижээ, баштайгы ыры-хөгжүм «Аян» ансамблинге школавыстан Мерген-Херел Монгуш, Михаил Айыжи, Надежда Шойгу, Галина Сюрюн ыр-шоорун чонунга бараалгаткан. Мерген-Херел Монгуш школачы тургаш-ла башкызы Василий Алексеевич-биле «Дамырак» деп ырызын бижээн. Раиса Сат «Эзирниң самы» деп тыва кинода Зойканың ролюн тергип ойнаан дээн ышкаш.

Алдарлыг уран талантылыг доозукчуларывысты амгы салгал дөзеп, школавыстан салым-чаяанныглар үнүп турары өөрүнчүг. Чижээ, ыраажы, хөөмейжи, самчылар Артём Монгуш, Каптагай Он-

дар, Эдиски Монгуш, Тамир, Эрес Ховалыглар, Александр Ооржак тыва чонунга бараалгадып чоруурлар. Хоочун ыры башкызы Василий Иргит, хореограф башкы Зоя Балчырак, баянчы, ыры-хөгжүм башкызы Марта Ховалыгның ачызында школавыстың өөреникчилери кожууннун, республиканың уран чүүл көрүлделеринде доктаамал 1-ги черлерни ап, шаңнал-макталга төлөптүг болуп чорууру өөрүнчүг.

Кайгамчык чогаадыкчы салым-чаяан — кижиниң сагыш-сеткилин байыдар, мөзү-шынарын чараштап хевирлээр, билиин, культуразын бедидер күш дээрзин доозукчуларывыс медресе чоруурлар.

Бөгүндө 100 ажыг хоочун, аныяк-даа доозукчуларывыс Тывавыстың аңгы-аңгы булуңнарында культураның янзы-бүрү мергежилдиглери болуп, ат-алдарлыг ажилдап чорууру — онзагай чүүл болур.

/ Ш.Ч. САРЫГЛАР, хоочун башкы, Бажың-Алаак суур.

| ЧҮЛДҮМ ЧАПТЫҢ 85 ХАРЫНГА |

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН: «Ачаңар ёзулуг бургандан башкы чүве»

Чүлдүм Монгушович Чап – башкы, чогаалчы, аас чогаалының чыыкчызы, улусчу уjur-чаңчылдарның суртаалчызы, чогаал сайгарыкчызы, Тыва Республиканың чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү чораан.

Ол 1939 чылдың октябрь 22-де Чөөн-Хемчик кожуунунун Хорум-Даг сумузуунун Кош-Терек деп черге төрүттүнген. Өскөн-төрзүн сууру Хорум-Даг школазынга 7 дугаар класска чедир өөрөнгөш, Чадаананың ортумак школазын эки демдектерлиг дооскаш, Кызылдың күрүнениң башкы институтунче кирип алган. Сургуул чылдарында аас чогаалын чыып, бижииринге идепкейлиг кирип, башкыларының мактал сестерин ап келген.

Кижизиг, турум мөзү-бүдүштүг, ажилынга ээ харысалгалыг башкының ажилдаан черлери-ле хөй. Чөөн-Хемчик кожуунунун Чыргакы, Чыраа-Бажы, Шеми болгаш Өвүрнүн Торгалыг, Хандагайты школаларына тыва дыл, чогаал башкылап база Хандагайты ортумак школазынга 13 чыл директорлаан. Өвүр кожунунун өөрөдиге килдизин эргелекчилээш, ол-ла райкомнун партия обкомунун суртаал килдизинге ажилдаан. 1992–1996 чылдарда республиканың башкылар били бидер институтка кафедра эргелекчилээш, Кызылдың 9 дугаар гимназиязынга улусчу уjurлар деп эртемни өөреникчилерниң сонуургалын оттуруп, башкылап турган. Ол ажилдап чораан үелеринде хөй-ле кижилер-биле ужуражып, арга-дуржул-газын солчуп, чугаалажып,

аныяк-өскенге эвээш эвес арга-сүмезин билдилии-биле берип, деткимчезин көргүзүп келген.

Чогаал ажилынче бодунун кокла оруун 1961 чылдан эгелеп иззэн. Ооң сонуургалдары, бижип чораан ажилдары хөй талалыг: калбак чогаал, шүлүк, аас чогаалы, улусчу уjur-чаңчылдар, чогаал сайгарылгазы. Ол бачым, чай чок ажилдап чорза-даа, хөй номчуттунар болгаш чогаал сайгарыгына хандыкшылын көргүскен. Ылаңгыя академик Аранчинның «Алдан-Маадырлар» деп номунга бижзэн ажылы хөй-ниитиниң сонуургалын чедип алган. Ол эртемденниң номунга чүгле үнелел берген эвес, харын-даа чугула немел-делерни кириген. Хоочун чогаалчыларның улуг хемчээлдиг чогаалдарын шүүп-шүүрөп, оларның сөс-домааның уран-чеченин-даа, чедер-четпезин-даа эскерип көрүп, демдегеп чораан. В.Көк-оолдун «Хайыраан бот» деп шиизин база сайгарып, оон ыңай тыва авторларның номнарына үнелелдерни берип, литературлуг сайгарылгаларны чогаалчылар: М. Кенин-Лопсанга, А. Арапчорга, С. Сарыг-оолга, С. Пюрбюге, Ю. Аранчинга, Ю. Кюнзегешке, А. Даржайга, Н. Кууларга берип, тыва чогаалда шыырак дзэн чогаал сайгарыкчызы деп санадып чораан.

Чүлдүм Монгушовичиниң шүлүктери болгаш чечен чугаалары республика солуннарынга, «Улуг-Хем», «Башкы», «Кадын» сеткүүлдеринге удаа-дараа парлаттынып, номчукчуларның сонуургалын оттуруп, кичээнгеин хаара тудуп чораан. Ооң «Кырганавам аптаразы», «Тевек», «Шагаам – сүзүглелим»,

«Эзеңгилер кыңгыраажы» деп номнары ада-өгбениң чаагай ёзу-чаңчылдарының көскү суртаалчызы-дыр деп бадыткап, тыва чечен чогаалды байлакшыдып, чогаал үнелекчилеринге улуг белек болган. Ол 1984 чылда «Номчукчунун эскериглери» деп номну бижзэш, чогаал сайгарылгазынга база бир көскү арынны арттырып, бедик үнелелди алган.

1970 чылдар эгезинде Өвүр кожунга тургустунган «Улаатай» деп чечен чогаал бөлгүмүн салым-чаяанның онзагай шүлүкчү, башкы демир-үжүүнүң чидиин бадыткап, күзелди-биле удуртуп, тус черниң уран чүүлге сонуургалдыг улус-чонунун хөй-аъдын көдүрер чаяанын деткип, сөстүн чечен-мерген тывызын ажыдып, айтып берип чораан. Чүлдүм Чаптың база бир көскү ажылы – Тываның улустун чогаалчызы Степан Агбаанович Сарыг-оолдун музейин 80 чылдар төнчүзүндө, чогаалчы 70 харлап турда, ооң төрзүн чери Торгалыкта аян-шинчилиг, чурум-чыскаалдыг аайлап тургускан идепкейжилерниң бирээзи.

Мерген угаанның башкының бижзэш, арттырып каан ажилдары чоннун өнчүзү, номчукчуларның, сургуулдарның, башкыларның болгаш эртем ажилдакчыларының холдан салбас сүмелекчилери болуп, тыва чогаалдык болгаш этнографияның хөгжүлдизинге дыка улуг үлүг-хууну кириген.

Чүлдүм Чаптың чогаалдыкчы уран сайгарылгазынга гуманитарлыг болгаш социал-экономика тускай шинчилелдер институтунун эртем ажилдакчызы Васи-

/ Ч.М. Чап.

лий Салчак улуг үнелелди берген: «Критик Чүлдүм Чап демир-үжүүн улам-на чидидип, ылгын аъдын эзертенип мунуп алгаш, С.Сүрүң-оолдун «Озалааш хемин» ол-бо талазынче каш удаа сүстүрүп кежип чорааш, М. Кенин-Лопсаннның Ыраажы-Хемде «Чылгычының өөнге» доктааай дүжүп, сүттүг шайын аартап, өрөмелиг тараа-зын дайнап олура, ол өгнүн ээлери-биле В.Көк-оолдун «Хайыраан бодунда» калчаа аажы-чаң, каржы-дошкун чорук дугайында чугаалажып хонгаш, а даартазында даң бажында-ла алды баштыг Кара-Дагже С. Сарыг-оолдун «Алдан дургунун» уктап, сураглап, Хорум-Дагның уунче Комбулдайның ырын ырлап, чырааладып кире бээр турган. Ол чогаал сайгарылгазынга база бир балалбас исти арттырган».

Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы, Чүлдүм Монгушовичиниң уруу Вилена Ооржактың сактыышкынындан: «Ачамның хөй чүве билири – ёзулуг «кылаштап чоруур дириг энциклопедия». Кезээде номчуттунарындан төнчү чок билиглич чорааны биске улуг үлөгер-чижек. Ооң бир онзагай талазы – кажандаа кижик бактавас, ыялап-ла бир эки талазын көрүп чугаалаар... Аар араан чылында, «Кончуун көрүңерем, бүдүн делегейни угаан-медерел эвес, а акша-төгөрик ча-

гырар апарган. Канчаар улус боор силер, уруум, оода чаңгыс оглумну чүге «ушта шавар, хөме тава-рар кылдыр» өөрөтпзэн кижик боор мен – деп аймаарап олурганы сагыжымда артып калган.... Ачам чок болурга, улуг эртемден Монгуш Кенин-Лопсан: «Ачаңар кончуг буяныг кижик, ёзулуг бургандан башкы чүве» – дзэнинге өөрүп, үнелеп, сөгүрүп чоруур-дур бис».

Кады чурттаан эжиниң идегели, ийи кыстың, бир оолдун төлөптүг адазы, хүндүткелдиг башкы, улусчу ёзу-чаңчылдарның суртаалчызы, нептередик-чизи, чыыкчызы Чап Чүлдүм 1999 чылда мөчзэн.

• Чап ЧҮЛДҮМ

АМЫДЫРАЛ КҮЧҮ-КҮЖҮ

Шыпшык бажы меңгилерлиг тайгаларда Шымчым сиген, артыш, чингис аразында Чинчилер дег, хензиг каттар үнүп чыдар. Шил дег дошта меңги чечээ саглаң турар. Амыдырал ындыг күштүг күчүлүг-дүр.

Тос-тостун чыккылама чывар соогун Довук ышкаш шижектер тоовайн, Көжүп, дезип чылыг оран дилевейн, Хөглүг ырын ырлап кыштаар кижик кайгаар, Төрзүн чер деп ыдыктыг дес ындыг күштүг.

Демир, бетон, асфальтыны ылбай өзүм Деже тепкеш, хүнче чүткүп үнүп келген. Азарганчыг кымыскайк өөн өглеп, Алды катап бодундан аар чүктү сөөрткен. Бодавыже, амыдырал өлүм билбес Болбаазын дзэн, хуулгаазын күчү күш-түр.

И.Д. ООРЖАК,
А.С. Пушкин аттыг
Национал ном саңының редактору.

| ЧАРЛАЛ. РЕКЛАМА |

Аудионика
Специализация по слуху

ЦИФРОВЫЕ СЛУХОВЫЕ АППАРАТЫ

БЕСПЛАТНАЯ ПРОВЕРКА СЛУХА

- ГАРАНТИЯ И СЕРВИС
- ИНДИВИДУАЛЬНАЯ АДАПТАЦИЯ
- КОНСУЛЬТАЦИЯ ПО ПОЛУЧЕНИЮ КОМПЕНСАЦИИ ОТ ФСС

ПРИ ОБРАЩЕНИИ В ФЕДЕРАЛЬНУЮ СЕТЬ КЛИНИК СЛУХА «АУДИОНИКА» В ТЕЧЕНИЕ ОКТЯБРЯ 2024 ГОДА – СКИДКА НА СЛУХОВЫЕ АППАРАТЫ ДО 30%.*

Подобрать акцию можно уточнить по телефону 8 800 555 5078

*Количество аппаратов ограничено

ЛОАИ-01023-25/00587841 Рег. № 044

ЗАПИСЬ ПО ТЕЛЕФОНУ
8 (3942) 226-226
ул. Ленина, 47

ИМЕЮТСЯ ПРОТИВОПОКАЗАНИЯ НЕОБХОДИМА КОНСУЛЬТАЦИЯ СПЕЦИАЛИСТА

В связи с закрытием деятельности ИП Байыр-оол Б.Ч.
(Спецстоянка в пгт. Каа-Хем по улице Комарова, 1 «В») прошу всех владельцев транспортных средств забрать свои ТС с разрешения ГИБДД МВД по РТ.
По истечении 30 дней с опубликования данного объявления претензии по ТС не принимаются. Телефон для связи: 89133595241

ИП КЕРСЕНОВА М. Н. ИНН 3704000329005 ОГРН 31627500059800

МИР АККУМУЛЯТОРОВ

НИЗКИЕ ЦЕНЫ
ОБСЛУЖИВАНИЕ АКБ
ДИАГНОСТИКА АКБ
ПРИЕМ Б/У ДОРОГО

г. Кызыл, ул. Депутатская, 2/3 (район Аян-Чорук)
тел.: 8-906-999-9907, 8-963-250-0096 Реклама

АЛДЫН, МӨҢҮН
САДЫП АЛЫР МЕН. ЮВЕЛИРЛИГ
КЫЛЫГЛАРНЫ ДҮРГЕНИ-БИЛЕ
СӨПТӨП КЫЛЫП ТУРАП.
МӨҢҮН ЮВЕЛИРЛИГ КЫЛЫГЛАРЖЕ 35 %
ЧИИГЕЛДЕЛИГ.
ЮВЕЛИРЛИГ САЛОН

"ЗОЛОТАЯ ЦЕПЬ"

Адреси:
Кочетов кудумчузу, 49
2 дугаар каът
8-923-338-9188

ИП Шайа Е.А. ОГРН/ИП
317171900013031

РЕКЛАМА

Үлегерлиг школа

Амгы үеде дыка хөй юбилейлерни эрттирип турар апарган. Ында солун хемчеглерни организастан, чонну культурулуг амыдыралга өөредип турар. Юбилей болган черлерге арага-дары колдаан болур, а бо байырлалда чаңгыс-даа арага аймаа чок. Келген аалчыларда суп берген белектериниң аразында «Ажыг-Суг», «Аңгырлыг» аржааннары бар. Тывада бо чылын чарлаттырган Кадыкшыл чылында мындыг онзагай, чараш хемчег болуп турарын өөрүшкү-биле көрүп, аныктар ортузунга кадык амыдыралды ам-даа суртаалдап тур бис.

Бис эрткен неделяда Булуң-Терек суурнуң В.Х. Кара-оол аттыг ортумак школаның 50 чыл юбилейинге хоочун башкылар болуп чалаттырды. Кызыл хоорайдан чалаттырган хоочун башкылар, шупту 3 машина кижичеттивис. Школаның аныяк башкылары бисти аяк шайлыг, ак кадактарлыг уткуп хүндүледилер.

Байырлыг чыскаал-даа эгелзэн. Баштай 1975 чылдың бирги доозукчулары рапорттап, боттарын таныш-

тырды. Школа дооскандан бээр 50 чыл эртсе-даа, өөреникчилер ынчангы отрядының адын, девизин, ырын дыка эки билер болдулар. Оларның назы-хары ам 60–70 аразы.

Оон аңгыда, эң-не чарашынган отрядывыс пионержи галстуктуг, кызыл бөрттерлиг, ыры-девин, отрядының адын дыка эки чугааладылар. Ол 1994 чылдың доозукчулары болду. Оларның удуртукчузу — Чечен-Херел Васильевич Чырык. Ол Кызыл хоорайның

мэриясында ажилдап чоруур. Оон акызы Херел Васильевич Кызыл-оол — афганчы, дайынчы. Ол база төрзүн школазының юбилейлиг байырлалына келген.

Школаның бирги доозукчулары (1975) школазынга белек кылдыр түнү хөй акша сунган. 1994 чылдың доозукчулары школаның шыдыраа класының дерилгезин кылган. Черле доозукчулар шупту дыка эки белектерни тывыскаалаан. Чыскаал соонда школаның иштинге экскурсияладыыс. Школаның дерилгези кончуг эки, арыг-силиг. Эт-севи четче-менди.

Эң-не сонугаан чүүлүвүс — афганчыларның музейи. Ында ол суурдан афган дайынынга болгаш амгы үеде Украинада тускай шериг операциязынга амы-тынындан чарылган оолдарның дугайында материалдар хөй. Музейни афганчы Орлан Юрьевич Кочаганың ады-биле адаан. Бистиң 3 оглу-вус база афган дайынынга киришкен. Олар база бо школаның өөреникчилери болгай. Ынчангаш бис боттарывыстың өг-бүлөвистиң өмүнээзинден хөгжүмнүг төптү, 2 стендини, 10 номну, 3 сеткүүлдү (Ю.В. Кара-оолдун үндүргени) белекке сөңнедвис. Оолдарның ачазы бо школага 1957 чылда күш-культура башкылааш, дараазында 1958 чылда Красноярскының башкы институтун 1960 чылда доосту. Оон соонда Кызылдың башкы институтун 1966 чылда, а совет партия школазын 1967 чылда дооскан. Оон күш-ажылчы стажы бо адын адаан школазындан эгелзэн. Ол эрги школага (8 чыл школазы) директорлап келгеш, чаа школын туттурган. Аңаа 1977 чылга чедир ажилдадыыс. Шаңнал-макталдар-даа хөй.

Школаның коллективи 50 чылынга дыка эки белектенип алганын демдеглекседвис. Школага көргүскен концерт номерлери-даа, идик-хеви-даа онза чараш болду. Ол байырлалга көдээ Культура бажынының уран чүүл удуртукчузу база ажилдакчылары киришкен. Бо бүгүнү удурткан кижичи школаның директору Шончалай Нава (Кара-Сал). Оон авазы база бистиң коллегавыс — Мария Михайловна Кара-Сал. Оон уруунга салдары улуг, уруунуң быжыг чөлөнгижи. Шончалай Хүлер-ооловна — ИХЯ ажилдакчызы чораан, ам пенсияда подполковник. Коллективти эки удуртуп шыдаар дээрзинге идегеливис улуг.

/ Анай КАРА-ООЛ,
өөредилге адырының хоочуну.

| КИЖИЗИДИЛГЕ АЙТЫРЫ |

Ажы-төлдүн чоок өңнүү болур дизе...

Чаш уругнуң өзүлдезинге чугула херек чүүл — ада-иениң кичээнгейи, сагыш човаашкыны, ынакшылы.

Дыка хөй ада-иелер ажы-төлдү материалдыг чүүлдер-биле хандырып, ашкарып-чемгерип, хепкергеш, чүгле эртен-кежээ кичээнгей көргүзүргө чедер деп санап турар. Ынчалза-даа ол ындыг эвес. Улуг кижичи дыштаныр хонуктарда бодунуң кылыр ажилдарын шын планнап алгаш, чаш уруглары-биле хөй үени кады эрттирери кижизидилге ажылынга чугула черни ээлеп турар.

Бичии кижиниң сайзыралына ада-иениң киржилгези улуг рольду ойнаар болганда, олар чаш уругга хүннүң-не 40 шынарлыг минутаны бээри бирги черде. Ол дээрже 40 минута дургузунда чанынга таңныыл ышкаш олураары эвес, а бир-ле ажыктыг болгаш солун чүүлдү кады деңге кылыры.

Бирээде, дөртөн минута дургузунда силерниң-биле чүнү кылырын чаш кижичи боду шилизин. Силерниң эвес, а чаштын күзелин барымдаалаңар. Ийиде, дөртөн минута дургузунда чаш кижиниң шилигезин деткип, оон-биле деңге ойнаңар, чаш уруг силерден чүнү күзээрил, ону кылыңар. Бичии кижиниң деңнелинче бадып, чаш уруг дег апарыңар. Үште, чаңгыс эвес ажы-төлдүг болзуңарза, уруг бүрүзүнүң күзелин барымдаалап, кичээнгейиңерни уруг бүрүзүнче угландырыңар. Дөртте, ажы-төлүңер-биле кады үе эрттирип тургаш, телевизор, телефон дээн ышкаш чүүлдерни 40 минута дургузунда аткаарладып калыңар.

Бо бүгүнү шак-ла ынчаар кылып эгелзериңерге, ажы-төлүңер силерге бүзүрээр, силерден чүнү-даа чажырбас апаар. Ажы-төлүңерниң эң-не чоок өңнүү болганыңар ол.

/ Айдың ОНДАР.

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

"Тыва-медиагрупп" ПБ
ТР-ниң КАА

Кол редактор
С.Н. МОНГУШ.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүң адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каб. 2, каб. 206

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-18-10
Солун чыскаакчылары:
А.К. Ооржак, А.Ч. Чамзырын —
2-17-94
Корректор: Ч.Н. Мачык,
А.А. Лагбы — 2-17-94
Харылзаа, информация
технологиялары болгаш
массалыг коммуникациялар
адырынга хайгаарал талазы-
биле федералдыг албанның
Енисей эргелели «Шын» солунну
18.10.2022 чылда бүрүткээн.
Бүрүткел дугаары —
ПИ № ТУ 24-01214

Солунну «Тываполиграф» КХН-ге
парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика,
Кызыл, Щетинкин болгаш
Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материал-
дарның авторларының
бодалдары редакцияның туружу-
биле дүүшпейн барып болур.
Айыттыг саннары болгаш өске-
даа фактылары, дыңнадыглары
дээш авторлар боттары
харыылаар.

Чагыдылга индекси:
хуу кижилерге — П6855,

организацияларга — П6860
Солун неделяда ийи катап үнер
(среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-11-52
телефонче долгаар.

Солуннуң сайтызы:
shyn.ru
Электроннуг почтазы:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Тираж
2351 кезек

2024 ЧЫЛДА
«ШЫН» СОЛУННУҢ
ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:

ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 1440,96
рубль.
Тел.: 8(39422)2-11-52

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 960 рубль.
Тел.: 8(39422)2-18-10